

EX TEMPORE

EX TEMPORE - VERLEDEN TIJDSCHRIFT, NIJMEGEN

Ex Tempore

Hoofredacteur:

Jasmijn Janssen

Redactie:

Kris van der Aar
Alicia Anthonise
Xia van Beuningen
Amy van den Broek
Gaby Craninckx
Madelief Feenstra
Vera Feron
Emiel Geurts
Lies Heijs
Jehan Hillen
Jasmijn Janssen
Louis van den Langenberg
Floris Meens
Fons Meijer
Tess Obbink
Imke Odinet
Anne Peters
Anne Petterson
Maud Ramakers
Joost Rosendaal
Joost Snaterse
Louise Stevens
Isaac Thomas
Iris van Vlimmeren

Eindredactie:

Vera Feron
Tess Obbink
Louise Stevens

Druk:

Bookbuilders Nijmegen

Afbeeldingen omslag:

Boven: Anoniem, *Verschillen-de zwijnen* (naar Nicolaes de Bruyn), 1581-1600.

Onder: George Catlin, *Osages Tal-Lee, Black Dog and Big Crow*, 1864.

Jaargang 41 (2022), afl.2

ISSN 1566-1717

Ex Tempore verschijnt driemaal per jaargang.

Ex Tempore biedt studenten, docenten, onderzoekers en alumni Geschiedenis van de Radboud Universiteit alsook alle andere historisch geïnteresseerden de mogelijkheid op de hoogte te blijven van de meest recente ontwikkelingen in de Nijmeegse geschiedwetenschap. Jaarlijks brengt de redactie drie edities uit, waaronder minimaal één themanummer en waarvan goed leesbare, wetenschappelijke artikelen van Nijmeegse historici over allerlei landelijk aansprekende onderwerpen telkens de kern vormen. Hiernaast bieden wij studenten de mogelijkheid om in één team samen met docenten ervaring op te doen in de redactie van een wetenschappelijk tijdschrift. Dit maakt *Ex Tempore* voor hen een unieke leer-schouwer.

Redactiesecretariaat:

Ex Tempore, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen,
telefoon: 024 3615641.
e-mail: etvt@student.ru.nl
<https://www.ru.nl/extempore/>

Verenigingsbestuur:

dr. F.B.G.B.M. Meens (voorzitter), J.E.M. Janssen (hoofredacteur), MA. X.D. van Bueningen (secretaris), MA. A.M. Anthonise (penningmeester), MA.

Comité van Aanbeveling:

Prof. dr. C. van Baalen, prof. dr. M.L.M. van Berkel, prof. dr. M.E.B. Derks, prof. dr. Th.L.M. Engelen, prof. dr. W.J.H. Furnée, prof. dr. O.J. Hekster, prof. dr. A.A.P.O. Janssens, prof. dr. J. Kok, prof. dr. W.P. van Meurs, prof. dr. M.E. Monteiro, prof. dr. L. Spruit, prof. mr. H.L.E. Verhagen, prof. dr. T.H.G. Verhoeven.

Auteursaanwijzingen en archief (1999-2015) zijn te vinden op onze website.

Prijs van losse nummers: € 7,50. Verkrijgbaar op aanvraag.

Abonnementsprijs voor de jaargang 2022: € 17,50 voor studenten; € 22,50 voor overigen. Abonnement volgende jaargang opzeggen vóór 1 november. Een abonnement kan niet tussentijds worden stopgezet.

Abonnementen kunnen worden verkregen door overmaking van het betreffende bedrag op rekeningnummer NL77 INGB 0008 1693 32 t.n.v. Ex Tempore, Nijmegen, onder vermelding van uw adres en studentnummer (indien van toepassing).

© Ex Tempore, Nijmegen 2022

Inhoud

Redactioneel	112
Pieter Hovens Mocassins en klompen Nederlanders, Knickerbockers en Native Americans in Kansas en Nebraska, 1829-1942	114
Christiaan van Bochove en Amaury de Vicq Opkomst en neergang van de Nijmeegse hulpbank	138
Sander Govaerts Het everzwijn in de middeleeuwen Een biografie van een vechter	158
Interview	180
Boeken top vijf	194
Alumnus	198
Uit het archief	202
Ivoren toren	208
Auteursinformatie	210

Met de zomer(vakantie) net achter de rug is voor de meesten onder ons het nieuwe academische jaar alweer volop aan de gang. Ex Tempore heeft er alles aan gedaan om dit jaar goed te starten, en hoe beter te beginnen dan met een nummer vol bijdragen geschreven door oudgedienden van de Radboud Universiteit? Van everzwijnen in de Middeleeuwen tot de moderne Nijmeegse hulpbank, zal dit nummer u hopelijk een inkijkje geven in waar historici die in het verleden waren verbonden aan de Radboud Universiteit zoal mee bezig zijn.

De eerste oudgediende die een bijdrage heeft verzorgd voor dit nummer is Pieter Hovens, emeritus conservator van het Nationaal Museum voor Wereldculturen. In zijn artikel gaat hij in op aspecten uit de Nederlandse koloniale geschiedenis in de Verenigde Staten die door zowel historici en antropologen als de huidige Amerikaanse samenleving over het hoofd worden gezien. Het artikel focust daarbij vooral op de invloed van Nederlandse kolonisten en missionarissen op de vernietiging van inheemse volken en culturen. Vervolgens neemt universitair hoofddocent Christiaan van Bochove ons samen met postdoc Amaury de Vicq mee naar negentiende-eeuws Nijmegen, om vanaf dat startpunt de opkomst en neergang van de Nijmeegse hulpbank in kaart te brengen aan de hand van een zeer gedetailleerde analyse op basis van haar leenregisters. Hiermee tonen ze aan welke lacune in de kredietmarkt werd gevuld door de hulpbank en hoe en waarom haar leenbedrijf zich tot aan de Tweede Wereldoorlog ontwikkelde. Afsluitend zal postdoctoraal onderzoeker Sander Govaerts de complexe rol van het everzwijn in de middeleeuwse samenleving analyseren in zijn artikel. Het everzwijn was een controversieel dier dat zowel geliefd als gehaat was, wat in het artikel naar voren komt door middel van een uiteenzetting van de devaluatie van de ever in de Middeleeuwen, zijn bejaging, zijn relatie met de adel en zijn voorkomen in de laatmiddeleeuwse Nederlanden.

Ook een gedeelte van onze vaste rubrieken staat in het teken van oudgedienden aan de Radboud Universiteit. Zo beginnen we met een afscheidsinterview met Carla van Baalen, die ruim twintig jaar directeur is geweest van het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis. Daarnaast is ze hoogleraar parlementaire geschiedenis geweest aan de Radboud Universiteit en was ze regelmatig op nationale televisie te zien als "duider" van de Haagse politiek. In de Boeken Top Vijf presenteert Danielle Slootjes, die vorig jaar na zestien jaar dienst als universitair docent aan de Radboud Universiteit is begonnen als hoogleraar Oude Geschie-

denis aan de Universiteit van Amsterdam, haar vijf favoriete boeken. Deze worden toegelicht aan de hand van een combinatie van haar vakinhoudelijke interesses en persoonlijke verhalen. In de alumnusrubriek is deze keer Susanne Geuze aan het woord. Ze deelt herinneringen aan haar studententijd in Nijmegen, van colleges over veldslagen in de Oudheid tot haar nevenfuncties als student-assistent, en haar ervaringen als journalist en tekstschrijver voor verschillende instanties. In de rubriek Uit het Archief neemt algemeen directeur van het Gelders Archief Fred van Kan onze lezers mee naar de Middeleeuwen aan de hand van het onlangs ontsloten archief van de graven en hertogen van Gelre. Hiermee toont hij aan dat het hertogelijk archief, met een omvang van bijna zestig meter planklengte, bij uitstek dé bron is voor de bestudering van de geschiedenis van middeleeuws Gelre. Als afsluiting hebben we dit nummer een rijkelijk gevulde Ivoren Toren, waarin lezers zoals altijd worden ingelicht over recente ontwikkelingen bij stafleden van het departement Geschiedenis op het gebied van prijzen, gepubliceerde werken, aanstellingen en voortgang in onderzoeksprojecten.

Het begin van het nieuwe academische jaar betekent voor ons ook dat we afscheid hebben moeten nemen van een aantal geliefde redactieleden. Zo is Fons Meijer, die ons jarenlang heeft versterkt als docentlid, onlangs begonnen met zijn nieuwe baan aan het NWO. Verder geldt dit nummer ook als de laatste editie voor studentleden Vera Feron, Jehan Hillen, Emiel Geurts, Madelief Feenstra en Isaac Thomas. Wij willen hen hartelijk bedanken voor hun enorme inzet afgelopen jaren en veel geluk en succes toewensen in de toekomst. Aansluitend daarop willen we natuurlijk ook de nieuwe redactieleden Amy van den Broek, Louis van den Langenberg en Iris van Vlimmeren officieel verwelkomen in ons team! Als laatste nog onze dank aan alle auteurs die aan dit nummer een bijdrage hebben geleverd.

Wij wensen u veel leesplezier en een goede start van het academische jaar toe!

Mocassins en klompen

Nederlanders, Knickerbockers en Native Americans in
Kansas en Nebraska, 1829-1942

Pieter Hovens

Het proces van voortgaande globalisering gaf in de westerse wereld een impuls tot een kritische maatschappelijke en wetenschappelijke reflectie op het ontstaan en de ontwikkeling van dat proces. De relatie tussen westerse mogendheden en Inheemse volken trok al langer de aandacht van historici en antropologen getrokken en geleid tot maatschappelijk engagement en (inter)nationale politieke voorspraak.¹ In Nederland komt de hernieuwde belangstelling voor globalisering onder andere tot uiting in aandacht voor het dekolonisatieproces in Indonesië en het nationale slavernijverleden. Ook interetnische relaties en institutioneel racisme in eigen land komen weer voor het voetlicht, mede door de opkomst van populistische politieke partijen en de invloed van de recente “Black Lives Matter” beweging in Europa. Historici en antropologen zijn in toenemende mate geëngageerd in onderzoek naar het proces dat als “settler colonialism” wordt aangeduid: het door migratie en vestiging in bezit nemen van nieuwe gebieden om de eigen natie te vergroten en te versterken, waarbij de Inheemse bevolking van die gebieden wordt verdreven of vernietigd, de eigen cultuur in de toegeëigende gebieden wordt gevestigd, en de gekoloniseerde Inheemse volken in een structureel ondergeschikte maatschappelijke positie terecht komen. De term “vestigingskolonialisme” wordt wel gebruikt maar is nog niet echt ingeburgerd.

Door Nederlandse en Amerikaanse historici is de nodige aandacht besteed aan de emigratie en vestiging van Nederlanders in de Verenigde Staten. De vroegste trans-Atlantische kolonisatie begon nadat Henry Hudson die bij de Oost-Indische Compagnie in dienst was in 1609 een deel van de noordoostkust van Noord Amerika “ondekte”. Daar werd aan de Hudson en Delaware rivieren de kolonie Nieuw Nederland gesticht

1 In dit artikel wordt niet meer de term “Indianen” of afleidingen daarvan gebruikt maar de meer gangbare hedendaagse terminologie: Inheemse of autochtone stammen, volken en naties, of Native Americans (zie: Kevin Bruyneel, *Settler Memory: the Disavowal of Indigeneity and the Politics of Race* (Chapel Hill, NC 2021) xxiii. In westerse landen was en is nog steeds sprake van allerlei maatschappelijke groepen die opkomen voor de belangen van Inheemse volken, zoals het Nederlands Centrum voor Inheemse Volken (NCIV) en meer regionaal gerichte steungroepen. De Verenigde Naties namen in 2007 de *U.N. Declaration on the Rights of Indigenous Peoples* aan en sindsdien krijgen Inheemse rechten meer formele aandacht in meerdere VN-gremia.

die al in 1664 aan Engeland werd afgestaan. De historische literatuur over deze vroege episode in de Nederlandse buiten-Europese expansie is volumineus. Onderzoek kreeg een meer recente impuls doordat in 1992 werd herdacht c.q. gevierd, al naar gelang het standpunt van de betrachter, dat de Nieuwe Wereld 500 jaar geleden werd “ontdekt” door Columbus. In Albany, de hoofdstad van de staat New York, bevindt zich het New Netherland Institute & Research Center dat onderzoek en educatie stimuleert en samenwerking met Nederlandse onderzoekers en instellingen bevordert. Over de relaties tussen Nederlanders en de Inheemse volken in Nieuw-Nederland in de zeventiende eeuw is navenant veel onderzoek gedaan en veel gepubliceerd.²

Ook de tweede emigratie en vestiging van Nederlanders in Noord Amerika heeft geleid tot de nodige aandacht van Nederlandse en Amerikaanse historici. Het betrof de emigratiegolf die na 1845 op gang kwam. Aanvankelijk vestigden die zich in de staten van het Midwesten, vooral Michigan, Wisconsin, Iowa en Minnesota. Kort daarna vormden jonge kolonisten uit deze gemeenschappen en nieuwkomers uit Nederland nieuwe nederzettingen verder westwaarts. De drie monumentale historische werken over deze fase zijn de studies van de Nederlandse historisch geograaf Jacob van Hinte (1928) en de Amerikaanse historici met Nederlandse wortels Henry S. Lucas (1955) en Robert P. Swierenga (1985).³

Relaties tussen de Nederlandse landverhuizers en de Inheemse volken als gevolg van deze tweede emigratiegolf werden als onderzoeksthema tot voor kort vrijwel genegeerd, zowel in migratiestudies als studies naar de Euro-Amerikaanse koloniale expansie in Noord Amerika. Ook over de opvallend prominente rol die Nederlandse missionarissen en zendelingen speelden bij het bekeren van Native Americans tot het christendom en het geven van onderwijs aan Inheemse kinderen is weinig bekend. Om in die kennislacune te voorzien werd een onderzoeksproject opgezet onder de titel “Mocassins en Klompen.” In dat kader werden in de periode 1995-2015 in Nederland en de Verenigde Staten relevante publicaties, historische krantenartikelen en archiefmateriaal geïnventariseerd en verzameld. Daaruit vloeien een aantal artikelen voort die in eerste instantie het doel hebben de beschikbare feitelijke informatie te bundelen, in een elementair historisch en thematisch

2 Zie: https://www.zotero.org/groups/355123/new_netherland_bibliography/library (geraadpleegd 30-6-2022).

3 Jacob van Hinte, *Nederlanders in Amerika: een studie over landverhuizers en volkspian- ters in de 19e en 20ste eeuw* (Groningen 1928; Eng. vert. 1984). Henry S. Lucas, *Netherlan- ders in America: Dutch Immigration to the United States and Canada, 1789-1950* (Ann Arbor, MI 1955). Robert P. Swierenga, *The Dutch in America: Immigration, Settlement and Cultural Change* (New Brunswick, NJ 1985).

kader te presenteren, en een indicatie te geven van de hedendaagse relevantie van het thema. Naarmate meer regionale en thematische deelstudies beschikbaar komen wordt de historische en contemporaine analyse verbreed en verdiept en ingebed in het kader van het multidisciplinaire “settler colonialism” paradigma.⁴

Dat Nederlanders zich ook in de onmetelijke centrale grasvlakten van Noord-Amerika, de *Plains*, hebben gevestigd is door historici nauwelijks opgemerkt, en zij hebben al helemaal geen aandacht besteed aan de relaties met de autochtone bevolking. Als bouwsteen voor het project “Mocassins en Klompen” presenteert dit artikel het resultaat van recent onderzoek in de aan elkaar grenzende centrale Plains-staten Kansas en Nebraska, en indiceert de hedendaagse relevantie en actualiteit. Daarbij komen in chronologische volgorde de volgende onderwerpen aan bod: de rol van Amerikanen van Nederlandse afkomst in de bepaling van het regeringsbeleid ten aanzien van Native Americans ten tijde van de opeenvolgende presidentschappen van Andrew Jackson en Martin Van Buren; de activiteiten van Brabantse Katholieke missionarissen in de regio; de confrontatie tussen de Euro-Amerikanen en Inheemse naties in Kansas en Nebraska en de rol van Amerikanen van Nederlandse afkomst in de uitvoering van het Inheems beleid; de vestiging van Nederlandse emigranten en de regio en hun contacten en relaties met Indianen; de Protestantse zending door de voormalige Nederlands Hervormde kerk onder Native Americans in Nebraska; en tenslotte de hedendaagse situatie en relevantie van het thema.

4 Patrick Wolfe, *Settler Colonialism and the Transformation of Anthropology*; Continuum (New York, NY 1998). Julius Wilms, *Settlers as Conquerors: Free Land Policy in Antebellum America* (Stuttgart 2018). Roxanne Dunbar-Ortiz, *Not a Nation of Immigrants: Settler Colonialism, White Supremacy, and a History of Erasure and Exclusion* (Boston, MS 2021). Van de huidige auteur verschenen o.a.: ‘Kruistochten in Indiaans Noord Amerika: het Nederlands aandeel in missie en zending’, *De Kiva* 37 (2000) 157-162; ‘Collecting Blackfoot: Indians and Dutchmen on the Northwestern Plains’, *European Review of Native American Studies* 21 (2007) 1-8; ‘Mocassins and Wooden Shoes: Dutch Missionaries, Settlers and Indians in Wisconsin’, in: N. Kennedy e.a., red., *Diverse Destinies: Dutch Kolonies in Wisconsin and the East* (Holland, MI, 2012) 3-22; ‘El Dorado USA: Dutchmen, Dutch-Americans and the Quest for Gold in Indian Country’, in: H. Aay, e.a., red., *Sharing Pasts: Dutch Americans through Four Centuries* (Holland, MI, 2017) 129-146; ‘Limburgse landverhuizers en de Indiase Opstand in Minnesota, 1850-1865’, *Publications: Jaarboek van het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap* (2021) 133-156.

Inheems beleid en de Knickerbocker Dutch

Het Amerikaanse regeringsbeleid ten opzichte van Inheemse volken veranderde in de loop der tijd als gevolg van politieke, demografische en culturele ontwikkelingen. Aan het begin van de negentiende eeuw kwam het binnenland tussen de Missouri River en Rocky Mountains bij de nieuwe Amerikaanse Republiek meer in beeld door ontdekkingsreizen en de aankoop van een groot deel van dit gebied waar Frankrijk commerciële belangen had. Het centrale deel daarvan werd al snel aangeduid als *Great American Desert* en werd aanvankelijk als onaantrekkelijk voor westerse kolonisten beschouwd. Voor politici leek het echter de ideale streek om oostelijke stammen naartoe te deporteren, een *Indian Territory* waar de Inheemse bevolking ongemoeid zou worden gelaten, althans voorlopig. President Andrew Jackson (1829-1837) maakte dit tot het speerpunt van zijn *Indian removal* beleid. Dat beleid werd voortgezet door zijn opvolger Martin Van Buren (1837-1841), de eerste Amerikaanse president met Nederlandse wortels.⁵ Het is opvallend dat een aantal Amerikanen van Hollandse herkomst, van wie de wortels tot de zeventiende-eeuwse kolonie Nieuw-Nederland zijn te herleiden, een rol speelden in het nieuwe beleid. In de Verenigde Staten worden zij vaak *Knickerbockers* genoemd, naar Washington Irving's fictieve auteur van een hilarische geschiedenis van de Hollandse kolonie.⁶ Begin negentiende eeuw maakten Knickerbockers echter ook deel uit van het economische en politieke establishment van de Amerikaanse Republiek.

Kort na het aantreden van Jackson als president deed diens Commissaris van Indiaanse Zaken, Thomas L. McKenney, een beroep op Stephen van Rensselaer, een Knickerbocker, om het deportatiebeleid te steunen. Deze voorzitter van het missiecomité van de (Dutch) Reformed Church was voorzitter van de New York Indian Board waarin hervormden, episcopalen en presbyterianen samenwerkten. Dat gremium besloot om het regeringsbeleid te steunen en er geen kritiek op te leveren, onder de voorwaarde dat verhuizing – en niet vernietiging – van de Inheemse volken het primaire doel was, en dat op de nieuwe plaats van bestemming het beschavingswerk door hen ondersteund zou worden. De deportatiewet werd niet door iedereen onderschreven. Een van de voorstanders van het naleven van de gesloten verdragen en het beschavingswerk onder Native

5 Ronald Satz, *American Indian Policy in the Jacksonian Era* (Norman OK 2002). William E. Unrau, *The Rise and Fall of Indian Country, 1825-1855* (Lincoln, NE 1975). Jeffrey Ostler, *Surviving Genocide: Native Nations from the American Revolution to Bleeding Kansas* (New Haven, CT 2017).

6 Washington Irving, *Dietrich Knickerbocker's History of New York* (New York NY 1809).

Americans in hun traditionele woongebieden was een andere Knickerbocker, senator Theodore Freylinghuysen van New Jersey. Hij erkende Inheemse landrechten en beschouwde het deportatiebeleid als gewelddadige onderdrukking door koloniale expansie. Wel steunde hij de bekering en morele verheffing van de Inheemse volken waarbij onderwijs een belangrijk instrument was. De tegenstelling tussen Van Rensselaer en Freylinghuysen toont de verdeeldheid binnen hervormde kring. Uiteindelijk werd de deportatiewet in 1830 door het Congres aangenomen.⁷

Tot Jacksons belangrijkste propagandisten behoorde dominee John Freeman Schermerhorn die als presidentieel gezant druk uitoefende op oostelijke stammen om permanent te verhuizen naar het *Indian Territory*. Vanwege de overdonderende oratorische kwaliteiten van deze Knickerbocker werd hij wel eens de *'missionary from hell'* genoemd.⁸ President Martin van Buren zette ook mensen uit zijn Nederlands-Amerikaanse netwerk in om het deportatiebeleid voort te zetten: Peter D. Vroom regelde in 1836-1838 vergoedingsclaims van de Choctaws die uit Mississippi waren verbannen naar wat later Oklahoma zou worden, en Daniel Vanderslice regelde in 1837 de deportatie van de Chickasaws naar het westen, waarna hij leraar en directeur werd van een kostschool voor Native American kinderen in Kentucky. Bij de deportaties van de zuidoostelijke stammen naar het latere Oklahoma kwamen veel stamleden om van honger, dorst, uitputting en ziektes.⁹

De katholieke missies

De Amerikaanse regering was genoodzaakt om de vaak gespannen interetnische verhoudingen tussen kolonisten en Inheemse volken in goede banen te leiden. Deze gespannen verhoudingen vormden de oorsprong van wat toentertijd het "Indianenprobleem" werd genoemd en het Inheems beleid dat daaruit voortvloeide. De Staat en de kerken vonden elkaar als bondgenoten in een gezamenlijk beschavingsoffensief gericht op de autochtone bevolking, een samenwerking die door academici en Inheemse leiders wel eens als "onzalige alliantie" is betiteld.¹⁰ Door de vrijheid van godsdienst die de Grondwet garandeerde zag de Katholie-

7 Satz, *American Era* (1975) 14-31; Robert J. Eells, 'Theodore Freylinghuysen, Voluntarism and the Pursuit of the Public Good', *American Presbyterians* 69:4 (1991) 257-270.

8 James W. Van Hoeven, *Salvation and Indian Removal: the Career Biography of Reverend John Freeman Schermerhorn* (Nashville TN 1972).

9 Grant Foreman, *Indian Removal* (Norman OK 1974); Roxanne Dunbar Ortiz, *An Indigenous Peoples' History of the United States* (Boston MA 2014) 59, 94-116.

10 Zie o.a. Tim Giago, *Children Left Behind: the Dark Legacy of Indian Mission Boarding Schools* (Santa Fe, NM 2006). Ryan Jordan, *Secularism and Empire in the United States, 1780-1900*, *Religions* 8 (2017):1-14.

ke Kerk kansen om te groeien. De jezuïeten namen het initiatief in de nieuw geopende gebieden ten westen van de Mississippi en openden in 1823 een hoofdkwartier in Florissant bij St. Louis, Missouri. Van daaruit werden Inheemse missies opgestart in Kansas en Iowa die door in Europa geworven ordegenoten werden bemenst. Daaronder bevonden zich opvallend veel Noord-Brabanders. De Amerikaanse regering verklaarde zich bereid om missiescholen mee te financieren.

In 1836 stichtten de jezuïeten de St. Francismissie onder de Kickapoo bij Fort Leavenworth in Kansas. Daar werkte de Tilburger Christiaan Hoecken (1808-1851) vier jaar lang, leerde hij de taal en vertaalde psalmen en Bijbelteksten. De in Oss geboren Anton Eysvogels (1809-18??) en Herman Aelen (1812-1863) uit Oosterhout werkten met Hoecken samen, evenals enkele andere Europese jezuïeten. Deze eerste missie mislukte vooral omdat de Europese missionarissen onvoldoende inzicht hadden in de leef- en denkwereld van de Inheemse volken. De belangrijkste Kickapoo medicijnman Kennekuk wist al zo veel over het christendom en de rol van priesters dat hij nog vóór de komst van de Hollandse en Vlaamse jezuïeten zelf de rol van christelijke missionaris en geestelijk leider op zich had genomen. Hij begon in toenemende mate tegen Hoecken en zijn collega's te ageren. Het aantal kinderen op het missieschooltje liep snel terug en leidde tot intrekking van de overheidssubsidie. In 1840 werd de missiepost opgeheven. Een bijkomende complicerende factor was de ontwrichtende invloed van overmatig alcoholgebruik op Inheemse gezinnen en een gebrek aan overheidstoezicht op de illegale drankhandel. Meermaals deden Kickapoo-leiders met klem een beroep op Hoecken om hen te helpen naar het Verre Westen te verhuizen, weg van deze gesel van hun volk. Uiteindelijk kwamen zij op een reservaat in Oklahoma terecht.¹¹

In 1838 begonnen de jezuïeten een tweede missie onder de Prairie Potawatomis bij Council Bluffs op de grens tussen Nebraska en Iowa. Christiaan Hoecken werd naar de nieuwe St. Joseph's Mission gestuurd waar hij zijn taalstudie voortzette en een rudimentaire grammatica publiceerde over taalkenmerken en zinsbouw, met een woordenlijst en Bijbel- en gebedsteksten. In 1840 arriveerden zijn Brabantse collega's Aelen en Eysvogels om te assisteren maar een jaar later werd de missiepost opgeheven omdat de stam veel te lijden had onder voortdurende aanvallen door de Yankton Sioux en onder de invloed van de illegale whiskyhandel. De overblijvende Prairie Potawatomis vertrokken zonder vaste bestemming. Daarom vertrokken de Nederlandse jezuïeten in 1847-1848 naar een groep Potawatomis aan de Sugar Creek in Linn County, Kansas,

11 W.W. Graves, G. Towle en G.J. Garraghan, *Kickapoo Mission and Parish: the First Catholic Church in Kansas* (St. Paul KS 1938).

waar zij een nieuwe missie begonnen, St. Mary's, die later werd verplaatst naar het nieuwe Potawatomireservaat aan de Kansas River.

De Potawatomis waren vrijwel compleet afhankelijk van jaarlijkse voedsel- en kledingrantsoenen van de overheid – de compensatie voor het onteigende land. Hoecken begon meteen met religieus missiewerk. Daarnaast probeerde hij met beperkte middelen zieken te helpen. Als dat tot genezing leidde werd dat toegeschreven aan goddelijke interventie en dat droeg bij aan de invloed van het missiewerk. De schooltjes voor jongens en meisjes werden redelijk bezocht. Het door Hoecken geproduceerde drukwerk in de taal van de Potawatomis diende onder andere als leermiddel. Zusters van het Heilig Hart gaven veelal les en droegen zorg voor de leerlingen. Hoecken stierf in 1851 aan cholera maar de St. Mary missie bleef tot 1879 bestaan toen de meeste stamleden gedwongen naar Oklahoma verhuisden.¹²

Potawatomikinderen van de St. Marymissie, ca. 1860 (Midwest History Association, Kansas City; inv.nr. 1860.2B)

De missie die in stabiliteit en bekeringsopzicht meer positief resultaat opleverde was die onder de Osages in Kansas onder leiding van de Brabantse jezuïet John Schoenmakers (1807-1893). Daar stichtte hij in 1847 de St. Francismissie in Neosho County. Naast een kerk met pastorie bestond de missie uit een jongens- en meisjesschool en een huis voor de Zusters van Loretto die huishoudonderwijs verzorgden. Schoenmakers werd bij tussenpozen geassisteerd door enkele andere Europese pries-

12 Christian Hoecken, 'Diary of the Pottawatomie mission at Sugar Creek', *The Dial* (1890), 1/4:1-3; 2/1:1-2; 2/2:17-18; 2/3:35-36; 2:51-53; Maureen J. Chicoine, *Grave on the Prairies: Saint Mary's Mission to the Potawatomi* (Bloomington IN 2018); Pieter Hovens, 'Van Tilburg naar Kansas: Christiaan Hoecken en de Brabantse Indianenmissies' (in voorbereiding).

ters, zoals de Brabanders Adriaan van Hulst uit Veldhoven en Jacques (James) van Goch uit Den Bosch. Het aantal Inheemse leerlingen steeg van 28 in 1847 naar 236 in 1860. De missie kon de vraag naar onderwijs van de Osages niet aan wegens het tekort aan personeel en het lang uitblijven van overheidssubsidie.

Hoewel Schoenmakers de stamleiders tot neutraliteit wist te bewegen leden de Osages tijdens de Burgeroorlog (1861-1865) onder de plundering van hun velden door zowel Noordelijke als Zuidelijke troepen. Sommige Euro-Amerikaanse kolonisten vestigden zich op reservaatgrond of lieten daar hun vee grazen en veel paarden van de Osages werden gestolen zonder dat de overheid ingreep. In 1865 koos de stam voor verhuizing naar een beter beschermd reservaat in Oklahoma waar de meesten zich in 1870 vestigden. Over het effect van het missiewerk zei Osage-opperhoofd Joseph Paw-No-No-Pashe (*White Hair*): 'Het kostte pater Schoenmakers vijftien jaar om van mij een witte man te maken, en het kost mij maar vijftien minuten om weer een Indiaan te worden.'¹³

Terugkijkend op hun missieposten onder de Kickapoos, Potawatomis en Osages in Iowa en Kansas hadden de Nederlandse en Vlaamse jezuïeten geen helder beeld van de factoren die succes en falen bepaalden. Men was er zich van bewust dat vooral de Native Americans van gemengde afkomst – de nazaten van verbintenissen tussen Euro-Amerikaanse (pels)handelaren en Inheemse vrouwen – geneigd waren tot bekering en westers onderwijs. Voor stamleden zonder gemengde afkomst gold dat in de regel niet. Illegale handel in alcohol die resulteerde in drankmisbruik en ontwrichting van gezinnen was een structureel probleem en de overheid trad daar nauwelijks tegen op. In toeneemende mate werd binnen de order van jezuïeten onderkend dat christianiseren en westers onderwijs hand in hand dienden te gaan om het proces van civilisatie en Amerikanisering te versterken. Uiteindelijk trokken de Native Americans van deze missieposten onder druk verder naar het westen, naar *Indian Territory* (Oklahoma), in de hoop op een beter bestaan. De jezuïeten begonnen hun aandacht te verleggen naar het Verre Westen waar zich nog weinig Euro-Amerikanen hadden gevestigd en de kansen voor succesvol missiewerk beter leken.¹⁴

13 Sister Mary Paul Fitzgerald, 'Osage mission: a factor in the making of Kansas', *Mid-America* 19 (1937) 182-196; John Mack, 'Osage Mission: the Story of Catholic Missionary Work in Southeast Kansas', *Catholic Historical Review* 96:2 (2010) 262-281.

14 Gilbert J. Garraghan, *The Jesuits of the Middle United States* (New York NY 1938); Theo Beckers, 'De gemakkelijkste weg naar de hemel: het Brabants Katholiek offensief in de Verenigde Staten, 1825-1910', *Noord Brabants Historisch Jaarboek* 36 (2019) 111-134; Pieter Hovens, 'Brabantse Blackrobes: Missionarissen onder de Indianen van Noord Amerika, 1836-1940', *De Kiva* 56:1 (2019) 42-54; Pieter Hovens, 'Moccasins and Wooden Shoes: Saint

Inheemse volken in Nebraska en Kansas

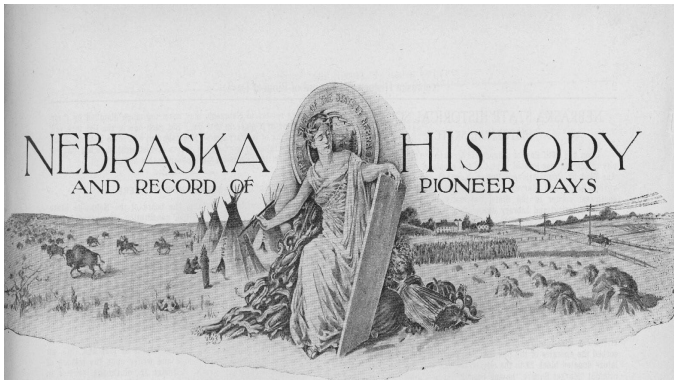
Het oostelijke deel van Nebraska en van Kansas bestaat uit prairie, zoals dat geldt voor de gehele oostelijke strook van de centrale grasvlakten, de Plains. Er valt iets meer neerslag en dat leidt tot graslanden met hogere en dichtere begroeiing dan verder naar het westen. Een mengvorm van landbouw en jacht vormde de basis van het bestaan voor de lokale groepen die veelal in permanente dorpen woonden. De Inheemse bevolking in dit gebied werd gevormd door een aantal stammen: de Poncas, Omahas, Pawnees, Otoes, Kaws en Osages. Hun westelijke buren waren ruiternomaden die op bizonkuddes jacht maakten: de Lakotas (ook: Tetons) Sioux, Cheyennes, Arapahos en Kiowas.

In het oostelijke deel van Kansas en van Nebraska vestigden zich aanvankelijk Indianen die uit de oostelijke staten waren gedeporteerd. Vanwege de daar al wonende inheemse stammen werd de bevolkingsdruk steeds hoger. Dikwijls was deze vestiging echter van tijdelijke aard en de meesten zouden door de toenemende instroom van Euro-Amerikaanse kolonisten uiteindelijk in Oklahoma terechtkomen. De bereiden bizonjagers van de centrale Plains die mede door de toenemende bevolkingsdruk een krijgerscultuur hadden ontwikkeld, lieten zich niet zo gemakkelijk verdrijven. In eerste instantie probeerde de federale regering door verdragen af te sluiten de tegenstand van Inheemse stammen te bezweren. Maar de alsmaar aanzwellende golf van Amerikaanse en Europese kolonisten leidde uiteindelijk tot actief verzet van de bizonjagers tegen verlies van hun geboortegrond en vrijheid. Dat kwam tot uiting in kleinschalige overvallen op boerderijen en mijnwerkerskampen en een reeks van kleinere en grotere gewapende confrontaties tussen Inheemse groepen en legereenheden.¹⁵

Stephen's Arapaho Indian Mission and its Dutch Jesuit Superiors', *Annals of Wyoming* 77:2 (2005) 12-29; Pieter Hovens, 'Van Overijssel naar de Rocky Mountains: Aloysius Soer en de Jezuïetenmissie onder Indianen, 1886-1931', *Overijsselse Historische Bijdragen* 136 (2021) 133-156.

15 Robert M. Utley, *The Indian Frontier of the American West, 1846-1890* (Albuquerque NM 1984) 59, 89, 97-98, 107-108, 112-118, 123-124, 157-203.

Autochtonen en nieuwkomers: een visie op de geschiedenis van Nebraska (lithografie, ca. 1880; Nebraska State Historical Society, Lincoln)

Knickerbockers en de praktijk van Inheems beleid

Na de Burgeroorlog (1861-1865) werd een fel maatschappelijk en politiek debat gevoerd onder de bevolking en tussen regionale en landelijke politici over de toekomst van de Amerikaanse natie en wat in de politiek en de volksmond 'the Indian Problem' werd genoemd. Dat de Native Americans moesten wijken voor de westerse kolonisten stond niet ter discussie, maar wel de wijze waarop. De voorstanders van gewelddadige verdrijving en zelfs vernietiging van de Inheemse bevolking lieten zich nadrukkelijk horen, gevoed door een combinatie van hebzucht, angst, haat en wraakgevoelens. Daartegenover stonden politici, kerken en liefdadigheidsorganisaties die pleitten voor een beschaafde aanpak en een vreedzaam proces. Het Ministerie van Oorlog, dat over het leger ging, en het Ministerie van Binnenlandse Zaken, dat het bestuur van reservaten regelde, stonden daarin tegenover elkaar. De meeste politici uit de oostelijke staten pleitten voor de vreedzame oplossing, maar zij die de westelijke staten en territoria vertegenwoordigden drongen aan op inzet van het leger. Uiteindelijk leidde deze situatie tot een aanpak waarin deze tegenstellingen tot uiting kwamen. Onder andere enkele Knickerbockers hebben daarin een rol gespeeld.¹⁶

In de zomer van 1853, onder president Franklin Pierce, werd de van Nederlands-Amerikaanse afkomst zijnde Daniel Vanderslice (1799-1889)

16 Francis Paul Prucha, *American Indian Policy in Crisis: Christian Reformers and the Indian, 1865-1900* (Norman, OK 1976). Mary Stockwell, *Interrupted Odyssey: Ulysses S. Grant and the American Indians* (Carbondale IL 2018). Boyd Cothran, 'Between Civilization and Savagery: Reconstruction Era Federal Indian Policy and the Indian Wars', *Western Historical Quarterly* 52/2:167-188 (2021).

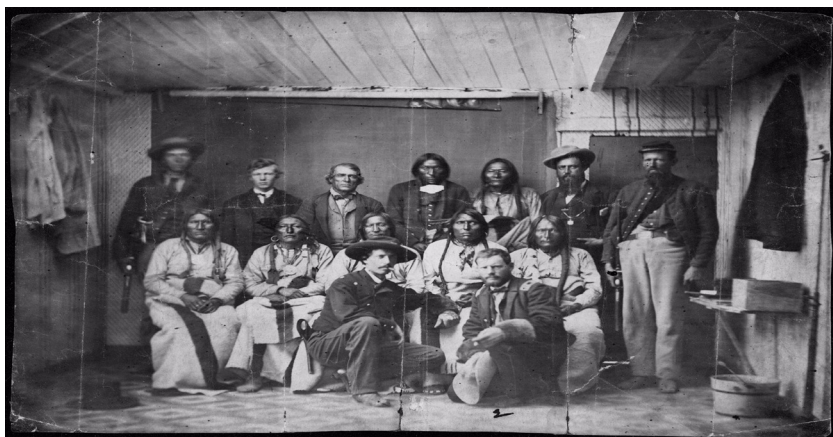
aangesteld als reservaatbestuurder (*Indian Agent*) van het Great Nemahareservaat dat de noordoosthoek van Kansas en de zuidoosthoek van Nebraska omvatte. Dit reservaat was vooral bestemd voor Native Americans van gemengde afkomst, waaronder Iowas, Sacs, Foxes (Meskwakis), Kickapoo's, Potawatomis, Otoes, Omahas en Santee Sioux. Vanderslice had medelijden met de missionarissen en zendelingen die hun hele leven wijdden aan de bekering van de Inheemse stammen totdat zij wegens ouderdom hun bekeringswerk moesten opgeven. Maar veel Native Americans wilden hun traditionele godsdienst en ceremonies behouden. Hij pleitte ervoor om beschavingswerk primair als overheidstaak te zien en de nadruk te leggen op het hen leren het land te bewerken en vee te houden, zodat de Indianen zo snel mogelijk zelfvoorzienend zouden worden en niet meer afhankelijk waren van overheidssteun. Vanderslice begeleidde Indiaanse delegaties tijdens hun reizen naar Washington D.C. om de verdragen te tekenen, en de *Indian Agent* tekende de documenten als getuige. Nog voordat de inkt droog was en een ordelijke landregistratie was opgezet stroomden Euro-Amerikaanse kolonisten oostelijk Kansas en Nebraska binnen en namen grond in bezit. Tegen deze onwettige acties werd echter weinig actie ondernomen. Het werk van de reservaatbestuurder had binnen de nieuwe reservaatgrenzen wel succes. Hij zette de grenzen van de definitief toegewezen reservaten uit en eind februari 1855 hadden vrijwel alle Inheemse gezinnen zich op hun eigen kavel gevestigd waar zij een nieuw bestaan op konden bouwen. Als voorstander van slavernij verloor Vanderslice in 1861 zijn betrekking toen president Abraham Lincoln aantrad.¹⁷

De van Nederlandse afkomst zijnde zakenman, goudzoeker, sheriff en officier van een detachement vrijwilligers Edward (Ned) W. Wynkoop (1836-1891) was gestationeerd in Kansas en kreeg de opdracht om de toedracht te onderzoeken van de gruwelijke moordpartij van kolonel John M. Chivington en zijn manschappen op een Cheyennekamp bij Sand Creek in 1864. Zijn vernietigend verslag werd binnen regeringskringen besproken, de kolonel nam ontslag en werd voor altijd de toegang tot enig politiek ambt ontzegd. Door de dood van een aantal oude opperhoofden raakten de Cheyennes zodanig gedemoraliseerd dat velen kort daarna hun verzet tegen westerse overheersing opgaven. In oktober 1867 tekenden veel, maar niet alle, regionale Indianengroepen van de Plains het vredesverdrag van Medicine Lodge in Kansas.

17 John H. Monnett, 'Daniel Vanderslice: Kansas Territorial Indian Agent', *Westport Historical Quarterly* 2:1 (1966) 10-23; Christina Snyder, *Great Crossings: Indians, Settlers and Slaves in the Age of Jackson* (New York NY 2017) 223-224, 227, 251, 259, 270; Joseph B. Herring, *The Enduring Indians of Kansas: a Century and a Half of Acculturation* (Lawrence KS 1990) 46-48, 80, 88-90, 94-95.

Wynkoop werd vervolgens door het Ministerie van Oorlog gevraagd om vanuit Fort Larned in Kansas onderhandelingen te voeren met de Cheyennes en Arapahos die zich nog niet hadden overgegeven. Maar hem werd opgedragen zich verder te voegen naar de aanwijzingen van het Ministerie van Binnenlandse Zaken. De onafhankelijke houding van Wynkoop kwam tot uitdrukking in zijn uitspraak dat het leger er vrijwel nooit in slaagde om de Inheemse groepen die gewelddadig verzet boden effectief aan te pakken, en dat vrijwel steeds Native Americans die probeerden zich afzijdig van conflicten en geweld te houden het moesten ontgelden.¹⁸ Ook in Nederlandse kranten, zowel landelijke als regionale, werd in berichten over westwaartse expansie in Noord Amerika regelmatig melding gemaakt van de gewelddadige confrontaties tussen autochtone stammen en Euro-Amerikaanse kolonisten op de Plains, evenals in de eigen kranten van de Nederlandse emigranten in de VS.¹⁹

Majoor Edward W. Wynkoop (links knielend) met Arapaho- en Cheyenneleiders in Camp Weld, 28 September 1864 (Colorado Historical Society, Denver; ID:89.451.2952)

Wynkoop werd het bestuur over de zuidelijke Cheyennes en Arapahos opgedragen, een functie die hij van 1866 tot 1868 vervulde. In december 1868 nam hij ontslag als protest tegen weer een overval van het leger onder leiding van luitenant-kolonel George Armstrong Custer op een kamp van zuidelijke Cheyennes aan de Washita River. Door deze nieu-

18 Marvin H. Garfield, 'The Indian Question in Congress and Kansas', *Kansas History* 2:1 (1933) 29-44; Douglas C. Jones, *The Treaty of Medicine Lodge* (Norman OK 1966).

19 Pieter Hovens, 'Feiten, Fictie en Fabels: Indianen in Historische Nederlandse Kranten' (artikel in voorbereiding).

we moordpartij onder vreedzame Inheemse volken die op weg waren naar hun aangewezen reservaat vond hij overheidsdienst niet langer te verdedigen.²⁰

In 1873 werd de Knickerbocker William Vandever (1817-1893) onder president Ulyssus S. Grant aangesteld als inspecteur Indiaanse Zaken en bezocht in die hoedanigheid ook Kansas en Nebraska. Hij bekritiseerde het leger dat kolonisten en goudzoekers faciliteerde bij het binnendringen van in gesloten verdragen erkende stamgebieden en was de verdediging daarvan door het leger toegezegd. Deze kritiek kostte Vandever in 1878 zijn baan.²¹

Nederlandse emigranten in Nebraska en Kansas

De *Kansas-Nebraska Act* van 1854 bepaalde de grenzen van de nieuwe territoria van Kansas en Nebraska. Het was de opmaat naar de kolonisatie en integratie van de regio in het nationale staatsverband. De migratie van Euro-Amerikaanse kolonisten naar de Plains – inclusief de trek van Nederlandse kolonisten en hun kinderen vanuit eerdere vestigingsgebieden in Iowa, Wisconsin en Michigan naar het westen – werd ingegeven door de hoop en energie die de Amerikaanse natie hervond na de Burgeroorlog. De *Homestead Act* van 1862 bood een kans op goedkoop land voor hen die zich daar als landbouwer of veeboer wilden vestigen. De wet bepaalde dat voor een nominaal bedrag aan administratiekosten een boer 160 *acres* (65 hectares) grond kon claimen die hij in eigendom zou krijgen nadat hij er vijf jaar op had gewoond en het land ook in cultuur had gebracht. Twee maanden na de *Homestead Act* nam het Amerikaanse Congres een wet aan die de aanleg van een transcontinentale spoorweg die de oostkust en de westkust verbindt juridisch en financieel mogelijk maakte. De toekomst van de Indianen van Kansas en Nebraska zag er somber uit.²² De eerste emigranten vestigden zich aan de oostelijke rand van Nebraska en Kansas. Maar het overgrote deel van beide staten werd nog gedomineerd door van de bizonjacht levende en goed bewapende ruiternomaden. Die stammen hadden een reputatie als krijgers die bereid en in staat waren om hun vrijheid en onafhankelijkheid met al hun inzet te verdedigen.

20 C.B. Gerboth en E.W. Wynkoop, *The Tall Chief: the Unfinished Autobiography of Edward W. Wynkoop, 1856-1866* (Denver CO 1994) 101-112; Louis Kraft, *Ned Wynkoop and the Lonely Road from Sand Creek* (Norman OK 2011).

21 Douglas F. Anderson, 'More Conscience than Force: U.S. Indian Inspector William Vandever, Grant's Peace Policy, and Protestant Whiteness', *Journal of the Gilded Age and Progressive Era* 9:2 (2010) 167-196.

22 H. Craig Miner en William E. Unrau, *The End of Indian Kansas: a Study of Cultural Revolution, 1854-1871* (Lawrence KS 1978).

In 1867 werd Nebraska een volwaardige staat, min of meer binnen de huidige grenzen. Enkele Nederlandse emigranten vestigden zich al kort voor 1850 in het South Pass-district van Lancaster County ten westen van de Missouri Rivier in het zuidoosten van Nebraska. De Inheemse volken die hier oorspronkelijk woonden waren verdreven of in reservaten elders ondergebracht. De bodem in de regio was vruchtbaar en het klimaat relatief mild. Tot de pioniers behoorden de families Brethouwer, Soerens, Ten Brinke, Van der Wege, Rauwerdink, Ruesink, Wubbels, De Vries en Ten Hulzen. Zij noemden hun nederzetting Holland. Een groep Nederlandse gezinnen, vooral hervormde protestanten uit de Achterhoek, vestigde zich omstreeks 1865 ook daar, velen na een kortere of langere tussenstop in Sheboygan, Wisconsin. Als geboorteplaatsen zijn Winterswijk, Aalten, Barlo, Dinxperlo, Bredevoort, Varsseveld en Lichtenvoorde gedocumenteerd en als familienamen komen Wentink, Huinink, Krosenbrink, Lubbers, Meinen, Mekking, Obbink, Reijmes, Te Brummelstroete, Te Kolstee, Te Selle, Wessels en Wismer voor. Ook vanuit Michigan verhuisden nazaten van Hollandse emigranten naar de regio en enkele Zeeuwse gezinnen voegden zich bij hen. Omstreeks 1870 arriveerden de families Walvoord, Te Selle, Leefferdink, Prinsen, Te Grotenhuis, Van Dierst, Vriesen, Wevers, Wissink en Mennink. Tot in de jaren tachtig arriveerden nieuwkomers, waaronder de families Wieskamp, Liesveld, Lockhorst, Rennedink, Vermeer, Top, Trompen en de Boer. De Nederlandse gezinnen vestigden zich zoveel mogelijk in elkaars nabijheid en de nederzetting Holland was het centrum van deze Nederlandse enclave op de Amerikaanse prairie, met Pella en Firth als kleine gehuchten in de buurt.²³

In 1861 werd Kansas een staat vrijwel binnen de huidige grenzen. Een klein groepje Nederlandse emigranten en hun kinderen uit de Nederlandse kolonie Pella in Iowa trok in 1867 naar Kansas en stichtte daar langs de Chapman Creek de kolonie Sutphen (ook: Sutphen

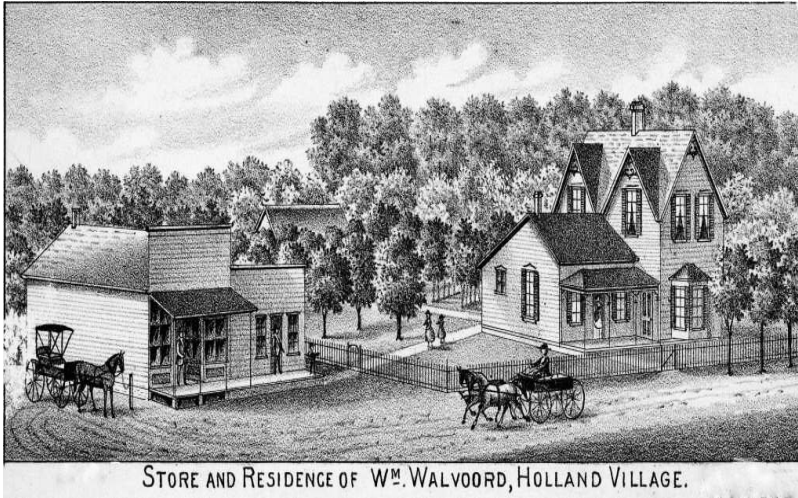

23 Gustav Adolph Bade, *The History of the Dutch Settlement in Lancaster County, Nebraska* (doctoraalscriptie, University of Nebraska, Lincoln, NE 1938); Henry S. Lucas, *Netherlanders*, 351-355, 542-543; G.H. Ligterink, *De Landverhuizers: Emigratie naar Noord-Amerika uit het Gelders-Westfaalse grensgebied tussen 1830 en 1850* (Zutphen 1981) 74-75; Jacob van Hinte, *Netherlanders in America* (Grand Rapids, MI 1984) 465, 541-543; Elinor L. Brown, *History of Lancaster County, Then and Now* (Lincoln NE 1971) 183-185; Achterhoek Ancestors: Dutch Immigrants in Lancaster County, Nebraska, via <http://www.netherlandsgenealogy.com/showreport> (geraadpleegd 2 augustus 2021). In de plattelandsregio van Holland, Nebraska, vindt men nu nog families met namen als Bruxvoort, DeBoer, Doeschot, Essink, Huenink, Liesveld, Nyhof, TeSelle, VandeGriend en Wubbels.

Mill) ten westen van Junction City op de grens van de *counties* Dickinson en Ottawa. Het nabijgelegen Fort Riley was daar in 1853 gebouwd om kolonisten te beschermen en diende als uitvalsbasis voor legerinzet tegen stammen uit de regio die verzet boden tegen Euro-Amerikaanse nieuwkomers. Door slechte planning en enkele opeenvolgende jaren van droogte mislukte deze onderneming. Vanaf 1871 vestigden zich enkele Hollanders in Miami County ten zuiden van Kansas City. Zij bouwden twee hervormde kerken in Somerset en Koch. Het waren families met namen als Beekman, Brokaw, Post, Stryker, Voorhees en Wyckoff, maar zij gingen snel op in de rest van de kolonistenbevolking. Aan het begin van de jaren zeventig vestigden anderen zich vanuit Michigan en Iowa in Clay County, bij Wakefield, maar ook dat was geen succes. De twee volgende ondernemingen slaagden wel. De kolonie Rotterdam werd in 1869-1870 gevestigd op de grens waar Smith, Jewell en Osborne County samenkomen langs de Oak Creek en een jaar later omgedoopt tot Dispatch. Eind jaren zeventig werden Luctor en Prairie View in het naburige Phillips County gesticht. Beide laatste gemeenschappen – het resultaat van de *Kansas Fever* in de Hollandse emigrantengemeenschappen in het Midwesten – bleven enige tijd andere nazaten van Nederlandse emigranten, evenals een aantal emigranten die rechtstreeks uit de provincie Groningen kwamen, aantrekken om zich in de bredere regio te vestigen. Familienamen zijn onder meer Boer, Brethouwer, Kappers, Kip, Kolstee, Koops, Kroeze, Kuiken, Meibergen, Rennerdink, Schreuder, Tanis, Ter Maat, Van Dongen, Van Driest en Verhage. In 1878-1879 vestigden zich Nederlandse kolonisten en hun zonen uit Iowa bij Grainfield in Gove County, de meest westelijke enclave. Familienamen waren onder andere Van Zie, De Boer, Groeneweg en Van Deusen. Het gemengde beeld dat de vestiging van Nederlanders en hun nazaten in Kansas oplevert in dat sommigen slagen en anderen niet leidde tot de uitdrukking: “Kansas is goed voor alle mensen, maar alle mensen zijn niet goed voor Kansas,” maar dat gold voor alle kolonisten, ongeacht herkomst.²⁴

24 Nell B. Waldron, *Colonization in Kansas from 1861 to 1890* (Evanston IL 1923) 97-100; Lucas, *Netherlanders*, 351-355; Conrad Vandervelde, ‘Hollanders in Kansas’, *Heritage of Kansas* 7 (1963) 6-23; Van Hinte, *Netherlanders*, 541-546; Miami County Historical and Genealogy Society, ‘Individuals Associated with the Somerset Reformed Church, Miami County, Kansas’, *Micogesoqu* 1:2 (1986) 9-10; W.P. Harrington, *History of Gove County* (Scott City KS 1920) 13; Jillian Hocking, A Tale of Two Cemeteries: Dispatch, Smith and Jewell Counties, Kansas (collegepaper, Kansas State University, Manhattan KS 2010) 2, *passim*. Hedendaagse familienamen van Nederlandse oorsprong in de regio Dispatch, Kansas, zijn onder andere DeBey, Groenendyk, Koops en Kuiken. Manuel F. Richey, *Somerset, Kansas: Near the Millennium* (Paola KS 2008) 7-11.

Huis en winkel van de familie Walvoord in Holland, Lancaster County, Nebraska, ca. 1880 (Nebraska State Historical Society, Lincoln, NE)

Interetnische contacten en relaties

De Euro-Amerikaanse kolonisten waren verantwoordelijk voor het vrijwel volledig uitroeien van de wildstand waardoor Inheemse volken niet langer door jacht in hun onderhoud konden voorzien. Generaal Philip Sheridan riep in 1869 expliciet op tot de vernietiging van de bizonkuddes omdat zo de Indianen verslagen konden worden. Daarmee kregen kolonisten toegang tot de grasvlakten om zich daar te vestigen. In het kielzog van een economische crisis en een tekort aan rundsleer werd deze vernietiging vanaf 1873 grootscheeps aangepakt door Amerikaanse jagers aan wie het leger vaak de munitie leverde. Het vlees werd achtergelaten en rotte weg. In tien jaar werden de ongeveer dertig tot zestig miljoen dieren gedood en de soort vrijwel geheel uitgeroeid.²⁵ Hieraan hebben mogelijk ook Nederlandse kolonisten uit de regio deelgenomen.

De Nederlanders die zich in Rotterdam, Kansas – het latere Dispatch – vestigden, gingen op jacht naar herten en ander wild bij Higgins' Bluff, een 515 meter hoge heuvelrug ten zuiden van de kolonie op de boomloze grasvlakten met begroeiing en schuilplekken voor dieren. De hoogte was vernoemd naar de pelsjager John Higgins, die daar in 1867 door

25 David A. Dary, *The Buffalo Book: the Full Saga of the American Animal* (Athens OH 1989) passim; David D. Smits, 'The Frontier Army and the Destruction of the Buffalo, 1865-1883', *The Western Historical Quarterly* 25:3 (1994) 312-338. In 1900 waren er nog duizend bizons over; momenteel zijn er nog ongeveer 350.000 in leven in Noord-Amerika.

Native Americans was gedood en begraven. Voor de Inheemse volken waren herten en gaffelantilopes ook een belangrijk onderdeel van hun dagelijkse voedsel, en de huiden van deze dieren werden voor kleding en accessoires gebruikt. Voor de westerse kolonisten vormden deze dieren een goedkope bron van vers voedsel en voor de kosten van slechts een geweerpatroon of kogel kon men deels in de eigen behoefte voorzien. Dit leidde tot een snelle afname van de wildstand zodra de eerste kolonisten zich in een regio vestigden, en tot voedselschaarste onder de Inheemse stammen. Ook was er concurrentie tussen Native Americans en kolonisten om de jaarlijkse oogst van bessen en noten. Voor de autochtone bevolking maakte dit wilde voedsel deel uit van de basis van hun levensonderhoud, terwijl het voor de kolonisten een goedkope manier was om aan vitamine- en calorierijk voedsel te komen. Inheemse volken en kolonisten verzamelden ook de eieren van prairiehoenders en eenden en regelmatig boden Native Americans deze aan in ruil voor westerse handelswaar. Door het omploegen van de wilde graslanden en de aanleg van velden met cultuurgewassen werd de natuurlijke habitat van veel wilde dier- en plantensoorten ingeperkt waardoor hun verspreidingsbieden en aantallen snel afnamen.²⁶

Lancaster County in Nebraska, waar zich Nederlandse kolonisten hadden gevestigd, werd regelmatig bezocht door groepjes Otoes, Missourias en Pawnees die zout kwamen halen uit daar aanwezige sedimentlagen. In een brief van 9 juli 1878 schreef Harmen Jan Te Selle vanuit Lancaster aan zijn moeder en broers in Iowa over de situatie met betrekking tot de autochtone stammen, daarbij uiting gevend aan de toen onder kolonisten alom heersende negatieve beeldvorming. Hij schreef dat de Inheemse bevolking vaak 'Roodhuiden' worden genoemd; van jacht, visvangst en diefstal leven; dat paarden, honden en wapens hun kostbaarste bezit zijn; dat zij verzot zijn op drank en tabak en daarom bedelen; zij er niets voor voelen om boer te worden en het land te bewerken; het christendom afwijzen; sommige stammen onderling oorlog voeren en de regering het leger inzet om de kolonisten te beschermen tegen overvallen door Native Americans op nederzettingen; en dat de kolonisten dat toejuichen.²⁷ Voor de Euro-Amerikaanse nieuwkomers was dat alles voldoende rechtvaardiging om de Inheemse volken uit hun woongebied te verdrijven en ruimte te krijgen voor de westwaartse opmars van de

26 Peter Matthiessen, *Wildlife in America* (New York NY 1959); Hocking, *A Tale*, 2-3; Pieter Hovens, 'Mocassins and Wooden Shoes: Indians and Dutchmen on the Plains Frontier, 1840-1910' in: P. Fessler e.a. (red.), *Dutch Immigrants on the Plains* (Holland MI 2006) 37-55, aldaar 44.

27 Letter 19, via <http://www.tesellefamily.org/letter/letter-19/> (geraadpleegd 18 oktober 2021).

christelijke beschaving.

Hoewel de Inheemse volken vredesverdragen met de regering hadden gesloten en zich veelal op de hen toegewezen reservaten hadden gevestigd, bleven kolonisten toch bevreesd voor een opstand als wraak vanwege het verloren moederland en verlies van onafhankelijkheid en middelen van bestaan. Vooral rondtrekkende groepjes Native Americans konden angst inboezemen, ook al waren zij tijdelijk op jacht, op weg om een overledene naar een traditionele begraafplaats te brengen, of onderweg voor familiebezoek of deelname aan een ceremonie of feest. Kleinere en grotere groepen Pawnees en Otoes kampeerden regelmatig in de buurt van de nederzetting Holland maar zij gedroegen zich steeds vreedzaam volgens boer Huzenveldt. Toch vreesden vooral de kolonistenvrouwen hun verschijning: een groep mannen en vrouwen te paard, sommigen met beschilderde of getatoeëerde gezichten, met kleding van dierenhuiden, versierd met geverfde of kralen patronen, met Inheemse of westerse wapens in foederalen of met het vuurwapen kruiselings op het zadel, vergezeld door een meute halfwilde honden. Soms boden zij handelswaar ter ruil aan: paarden, dekens, kleding, mocassins en andere geborduurde snuisterijen en Inheemse kruidenmedicijnen. Zij ruilden deze goederen tegen onder meer koffie, suiker, spek, tabak, ketels en bijlen. Overschotten aan westerse kleding die zij uitgereikt hadden gekregen door het gouvernement als onderdeel van jaarlijkse herstelbetalingen of door de missie en zending – vaak door parochies uit de oostelijke staten gedoneerde gebruikte of soms nieuwe kleding – werden ook aangeboden. Veel kolonisten zagen hen liever gaan dan komen, vooral als zij om voedsel kwamen vragen. Kippen waren bij de Native Americans geliefd omdat zij hen aan de inmiddels vrijwel uitgeroeide prairiehoenders deden denken en de meeste Hollandse boeren hielden dit gevogelte vanwege de lage kosten en de opbrengst aan eieren en vlees.²⁸

In de kolonistengemeenschappen van het westen ging regelmatig het gerucht dat de Indianen in opstand waren gekomen en in aantocht waren, belust op wraak voor het verlies van land en vrijheid. Achteraf bleken deze *Indian scares* vaak loos alarm, maar ze leidden toch tot paniek onder de Euro-Amerikaanse boeren. Soms vluchtte men met paard en wagen en de kostbaarste bezittingen naar het oosten en naar militaire forten, of werden vrouwen en kinderen weggestuurd terwijl de mannen zich verschansten. Dat was onder andere het geval in Lancaster County, Nebraska in 1864, toen veel kolonisten oostwaarts vluchtten naar de oevers van de Missouri River. Er gebeurde echter niets en iedereen keerde korte tijd later huiswaarts, ook de bewoners van Holland. Deze gebeurtenis leidde wel tot een tijdelijke pauze wat betreft de toestroom

28 Bade, *History*, passim; Vandervelde, 'Hollanders', 10.

van nieuwe kolonisten. In 1868 raakten kolonisten in Sutphen op de grens van Dickinson en Ottawa Counties in Kansas en de wijdere regio in paniek door overvallen van Cheyennes op boerderijen in het centraal-oostelijke deel van de staat. Fort Solomon in Ottawa County werd toen een toevluchtsoord voor kolonisten. In Phillips County, Kansas, werd in 1872 Fort Bissell gebouwd dat louter diende als schans voor kolonisten die in geval van Inheemse dreiging een verdedigbaar toevluchtsoord zochten. De kolonisten in de regio, dus ook de Hollanders in Luctor en Prairie View, woonden te ver naar het westen om tijdig een veilige vlucht oostwaarts te kunnen ondernemen. Het risico dat zij door rondtrekkende Native Americans werden onderschept was te groot. In 1878-1879 werden de Hollandse en andere kolonisten in Gove County, Kansas, op de proef gesteld door het verzet van de Cheyennes tegen de aanzwellende golf van westerse nieuwkomers die hun land en vrijheid bedreigden. Een aantal gezinnen vertrok vanwege dat risico en de toen ook heersende meerjarige droogte, en weinigen keerden na enige tijd terug.²⁹

In 1890 kwam de profetische *Ghost Dance*-beweging op onder met name de Plainsstammen. Aanhangers geloofden in hernieuwing van tribale vrijheid en onafhankelijkheid en in verdwijning of ondergang van de kolonisten. Vanwege de vermeende dreiging van verzet tegen westerse kolonisatie die van de beweging uitging, trad het leger tegen iedere manifestatie van potentieel geweld op. Dit beleid leidde tot een moordpartij op een kamp van Sioux bij Wounded Kee op 29 december 1890.³⁰ Deze gebeurtenis brak het laatste fysieke verzet van de stammen van de Plains tegen Euro-Amerikaanse kolonisatie en overheersing. Een aantal naar het oosten gevluchte kolonisten uit Nebraska en Kansas keerde echter niet mee terug, maar de trek van Euro-Amerikanen naar het westen nam vervolgens steeds sneller toe. De Amerikaanse volkstellingen geven een beeld van het aantal in Nederland geboren ingezetenen van de staten Kansas en Nebraska in de periode van 1850 tot 1910. Dat steeg van 72 in 1860 naar 1502 in 1880 tot 1778 in 1910. De aantallen zijn wat betreft de tweede generatie beduidend hoger.³¹

29 Marvin H. Garfield, *Defense of the Kansas Frontier Against Indians and Outlaws, 1864-1869* (doctoraalscriptie; University of Kansas; Lawrence KS 1932) 12-14; Erol Thomas Klassen, *A Study of Indian Depredations and Settler Reaction in Kansas in the 1870s* (doctoraalscriptie; Kansas State Teachers College; Emporia KS 1968) 22-23, 37, 72; Andrew J. Sawyer, *History of Lancaster, Lancaster County, Nebraska 1916*, via www.history.rays-place.com/ne/lan-lancaster.htm (geraadpleegd 25 juli 2021); Waldron, *Colonization*, 98-99.

30 James Mooney, *The Ghost-Dance and the Sioux Outbreak of 1890* (Washington DC 1896); Dunbar Ortiz, *An Indigenous*, 153-157.

31 Lucas, *Netherlanders*, 642-643.

De hervormde zending

De Nederlandse emigranten en hun nazaten in Nebraska en Kansas waren overwegend van hervormde en gereformeerde huize. Daardoor raakten zij vanaf 1880 betrokken bij de ondersteuning van zendingsposten van de (Dutch en later American) Reformed Church onder stammen in Oklahoma en Nebraska, en vanaf 1896 bij de missies en scholen van de (Dutch) Christian Reformed Church onder de Navajo- en Zuni-indianen in de staat New Mexico. De leden van deze kerkgemeenschappen brachten periodiek geld bijeen voor deze ondernemingen en ook de staf van de Indiaanse zendingsposten werd binnen de emigrantengemeenschappen gerekruteerd: dominees, leerkrachten, verpleegsters en ondersteunend personeel.³²

Door het deportatiebeleid waren de Winnebagos uit Wisconsin genoodzaakt om hun geboortegrond te verlaten en zich te vestigen op een klein reservaat in dat deel van het toenmalig *Indian Territory* dat later het noordoosten van de staat Nebraska zou worden. De Omahas hadden het geluk een aangrenzend reservaat aangewezen te krijgen dat deel uitmaakte van hun oorspronkelijk woongebied. Na het falen van een presbyteriaanse missie op het Winnebagoreservaat nam de Reformed Church in 1908 de zendingspost over en een jaar later arriveerde dominee Gustavus Adolf Watermulder, afkomstig uit de Nederlands-Amerikaanse enclave Sheboygan in Wisconsin. Hij was gehuwd met Fanny Verbeck uit Holland, Michigan, eveneens van Nederlandse origine. Tegelijkertijd werd Albert Kneale als nieuwe reservaatbestuurder aangesteld en de regeringsfunctionaris en dominee werkten vaak goed samen. Watermulder maakte in 1914 de balans op van het werk op het reservaat. De laatste Inheemse gezinnen hadden hun met canvas bedekte tenten vervuild voor houten huizen. Allen woonden op een individueel perceel land waarover de regering het curatorschap voerde. Verpachting van percelen aan Euro-Amerikaanse boeren leverde bescheiden inkomsten op voor Winnebago gezinnen. Het overwegend Native American karakter van het reservaat veranderde en er ontstond een gemengde gemeenschap die steeds meer door Euro-Amerikanen werd gedomineerd. Volgens Watermulder waren de westerse nieuwkomers van een hoger moreel niveau dan de vroege kolonisten door hun ijver, doorzettingsvermogen en godsvrucht. Ook al was er nog sprake van illegale handel in alcoholische dranken, toezicht en vervolging hielden het drankprobleem enigszins onder controle.

De Hollandse dominee zag dat de Winnebagos moeite hadden met het sedentaire bestaan en de transformatie tot boeren en veehouders.

32 Pieter Hovens, 'Educating the North American Indian: Dutch Christian Reformed Contributions and Their Legacy' in: Donald Luidens e.a. (red.), *Dutch Reformed Education: Immigrant Legacies in North America* (Holland MI 2020) 237-254.

Sommigen waren echter in staat om meer te produceren dan voor eigen gebruik nodig was en het overschot werd op de regionale markt te koop aangeboden: kippen, eieren, melk, boter en spek. De regeringsschool was gesloten en de Indiaanse kinderen werden geacht openbare scholen in de regio te bezoeken of een Indiaanse kostschool van de regering of een religieuze orde elders, iets wat Watermulder bevorderde.

De hervormde parochie had in die acht jaar meer dan driehonderd volwassen leden ingeschreven en er waren 143 kinderen gedoopt. Hoewel de Indianen de traditionele godsdienst van de Medicine Lodge trouw bleven, waren de tegenstellingen met de christenen wat minder scherp geworden. Ook onder de volgers van de syncretistische peyotecultus, waartoe een kwart van de Winnebagos zich rekende, was sprake van een geleidelijke dalend aantal participanten en overgang naar het christelijke geloof. Watermulder had goede hoop op de ontwikkeling van een Inheems kerkleiderschap. Het was een kwestie van tijd en vastberadenheid tot het doel van de zending bereikt zou worden: Inheemse parochies met Inheemse dominees. Over de stand van zaken op het Winnebago reservaat en het zendingswerk werd ook in de Nederlandse hervormde literatuur gerapporteerd. Daarin kwamen de positieve resultaten van het werk aan de orde, de uitdagingen in het veld en de noodzaak tot financiële ondersteuning.³³

Van 1917 tot 1929 onderhield de hervormde missie een kostschool voor Indiaanse kinderen op het Winnebagoreservaat, deels gesubsidieerd door de regering. Die school werd als effectief middel beschouwd om de Indianen op termijn tot het christendom en westerse beschaving te brengen. Het aantal Indiaanse kinderen op de hervormde Winnebago-school groeide geleidelijk van 39 in 1917 tot honderd in 1925. Anna Elenbaas en Marie de Keyser waren de belangrijkste stafleden. Anna Berkenpas was Watermulders assistente op het gebied van medische verzorging, gezondheidsvoorlichting en opvoedingskwesties. Vanaf 1928 bevorderde de regering de gang van Inheemse kinderen naar openbare scholen als volgende stap in het integratieproces, en werd de zendingsschool gefaseerd gesloten.

33 G.A. Watermulder, *At the Winnebago Mission: a Contrast* (New York NY 1914); Henry Beets, *Triumfen van het Kruis: Schetsen der Christelijke Zending* (Kampen 1914) 250-251.

Louisa Bear en kinderen, Inheemse assistenten van de hervormde missie van dominee Watermulder op het Winnebagoreservaat, Nebraska, ca. 1920 (Nebraska State Historical Society, Lincoln; Margaret Koenig collectie: RG 2010.PH; K78.1-5)

Watermulder streefde naar het zelfvoorzienend maken van de zendingsspost. Hij zette bekeerde volwassenen in als assistenten tijdens diensten en sociale activiteiten en steunde voortgezette opleiding van veelbelovende jongeren die toekomstige beroepskrachten en leiders binnen hun gemeenschappen konden worden. Enkele meisjes werden tot verpleegster opgeleid. Van 1938 tot 1940 werkte de Comanche James Ottipoby als Watermulders assistent.

In 1934 kocht de Reformed Church de noodlijdende zendingspost Blackbird Hill van de presbyterianen in Macy op het aangrenzende Omahareservaat. De parochie telde toen bijna drieduizend leden, zowel Inheemsens als Euro-Amerikanen. In 1942 kwam aan Watermulders lange loopbaan als zendeling een einde. De Hervormde Kerk zorgde consequent voor opvolging op beide zendingsposten, veelal door Amerikanen met Nederlandse wortels. Onder de Winnebagos waren dat van 1942 tot 1986 Gradus Aalberts, Hagenaar Dirk Kramer en Roger DeYoung. Onder de Omahas in Macy werkten tussen 1944 en 1995 Peter Van Es, John Lucius, de in Nederland geboren John Endert, Rueben Ten Haken, William

Ten slotte

In Kansas en Nebraska zijn de sporen van Nederlanders en Knickerbockers vervaagd, maar niet helemaal verdwenen. Waar zich Nederlandse emigranten direct vanuit Europa en indirect vanuit meer oostelijk gelegen Amerikaanse staten vestigden, vindt men nog enkele gereformeerde (Dispatch, Luctor en Olathe, Kansas) en hervormde (Holland, Nebraska) kerkgebouwtjes die al dan niet meer als zodanig in gebruik zijn of in handen van andere kerkgenootschappen zijn overgegaan. Op de kerkhoven treft men nog grafstenen aan met daarop de namen van de vroege Nederlandse kolonisten en hun nazaten. Van enkele families wonen nog afstammelingen in de omstreken van de nederzettingen van de Nederlandse pioniers. In Phillipsburg, Kansas, houdt het Fort Bissell Museum de herinnering in stand aan de tijd van de Plainspioniers toen deze in het gelijknamige fort hun toevlucht zochten in tijden van (vermeende) dreiging door Native Americans.

De Kickapoo- en Potawatomimissieposten van de Nederlandse en Vlaamse jezuiten zijn geheel verdwenen. Ook het hoofdkwartier van de jezuiten in Florissant, Missouri, is gesloten en opgeheven. Het graf van Christiaan Hoecken die in 1851 overleed bevond zich daar maar hij werd herbegraven op de Calvary Cemetary in St. Louis. In St. Paul, Kansas, wordt de herinnering aan de St. Francismissie levend gehouden door het Osage Mission Museum dat beheerd wordt door het Neosho County Museum en dat naast de gerestaureerde kerk staat. Het graf van pater John Schoenmakers die in 1883 overleed bevindt zich op het naastgelegen kerkhof. Op de reservaten van de Winnebagos en Omahas in noordoost-Nebraska zijn de twee hervormde parochies nog steeds actief en werken voor zowel de Inheemse bevolking als de nazaten van de kolonisten in de omgeving. Ze worden gedeeltelijk financieel gesteund door de gemeenschappen van Nederlandse emigranten in Michigan en Iowa.

In de overwegend Euro-Amerikaanse plattelandsgemeenschappen van Kansas en Nebraska en aangrenzende staten is men tot op de dag van vandaag veelal niet in staat om de kolonisatie van hun regio door de Euro-Amerikaanse landverhuizers, hun voorzaten, mede te zien als het resultaat van een geschiedenis van confrontatie en conflict tussen de Inheemse volken en de nieuwkomers uit het oosten. Die geschiedenis bestond uit de uitroeiing van hele Inheemse gemeenschappen door uit Europa geïntroduceerde epidemieën, veelal gewelddadige verove-

34 LeRoy Koopman, *Taking the Jesus Road: the Ministry of the Reformed Church of America among Native Americans* (Grand Rapids MI 2005) 39-41, 346-369, 402-442.

ring van Inheems grondgebied door inzet van het leger, vernietiging van Inheemse voedselbronnen, verdrijving van tribale gemeenschappen en gedwongen culturele assimilatie van de overlevenden onder toezicht van leger, overheid en kerken.

Kort na de dood van George Floyd door politiegeweld in juni 2020 wees burgemeester Quinton Lucas van Kansas City op de problematische grondslagen van de Amerikaanse Republiek: de handel in en uitbuiting van zwarte slaven en de gewelddadige verdrijving en onderdrukking van Native Americans. Het symbool van beide processen stond voor het gerechtsgebouw van de stad: een beeld van president Andrew Jackson, een plantage-eigenaar die slaven hield en die de grondlegger was van het deportatiebeleid ten opzichte van de Inheemse volken. Gouverneur Laura Kelly van Kansas riep de maand november uit tot Indian Heritage Month, een gelegenheid om de rijkdom en waarde van Inheemse culturen voor het voetlicht te brengen en meer te leren over hun geschiedenis. De recente gebeurtenissen rond de Black Lives Matter-beweging en het neerhalen van standbeelden van Columbus in de Verenigde Staten hebben deze historie op dramatische wijze geactualiseerd.³⁵

35 Voor advies en ondersteuning tijdens het onderzoek wil de auteur de volgende personen en instellingen danken: de Jesuit Archives & Research Center in St. Louis, MO, in het bijzonder Nancy Merz, David Miros en Ann Knake; Pater Daniel Butaye van het voormalig Vlaamse Jezuitenarchief in Heverlee, België; het Katholiek Documentatie Centrum van de Radboud Universiteit in Nijmegen; Lin Fredericksen en Jennifer Evansen van de Special Collections Library, University of Kansas, Lawrence, KS; Lauren Gray van de Kansas Historical Society in Topeka; Ann Billesbach, Karrie Dvorak en Sarah Sdao van de Nebraska Historical Society, Lincoln; Jeffrey Reynolds en Lori Trethewey van het Theil Research Center van Hope College in Holland, MI; Jori Johnson van het archief van de Colorado Historical Society en de staf van de Western History Collections van de Public Library in Denver, CO; en de Stichting Honderd Gulden Reis.

Opkomst en neergang van de Nijmeegse Hulpbank

Christiaan van Bochove en Amaury de Vicq

Voor diegenen die nog televisie kijken geldt dat, als je op een verloren moment voorbij de publieke zenders zapt, je haast niet om de serie *Pawn Stars* heen kan: *RTL7* en *History* zenden er eindeloos herhalingen van uit.¹ De serie draait om de in Las Vegas gevestigde *World Famous Gold & Silver Pawn Shop* en besteedt aandacht aan bezoekers van de winkel die bijzondere items willen verkopen. Er is echter nauwelijks aandacht voor de rijen mensen waar zowel de winkel als de serie hun naam aan ontlenden: zij die hun bezittingen niet willen verkopen, maar willen verpanden. Bij zo'n transactie wordt een waardevol product als zekerheid – onderpand – voor een lening gebruikt. De crux hierbij is dat de waarde van het onderpand groter is dan de verstrekte lening zodat de *pawn shop* – het pandjeshuis – financieel geen schade lijdt wanneer het pand bij niet tijdige terugbetaling verkocht moet worden.²

Pandkrediet is slechts één van de vele kredietvormen die al enkele decennia een wederopleving doormaken of recentelijk juist ontwikkeld werden om gewone mensen te helpen de eindjes aan elkaar te knopen, ook in Nederland.³ Het voert te ver om in dit paper de oorzaken van de bloei van deze *fringe finance* instellingen in detail te bespreken, maar lage en onregelmatige lonen, een beperkt sociaal vangnet en een terugtrekkende bankensector dragen allemaal bij aan de toenemende vraag naar de dienstverlening van de *fringe finance* instellingen.⁴ Deze

1 Zie ook de website van het bedrijf: World Famous Gold & Silver Pawn Shop, <https://gspawn.com/> (geraadpleegd 5 juli 2022).

2 Geraldo Cerqueiro, Steven Ongena en Kasper Roszbach, 'Collateralization, bank loan rates, and monitoring', *The Journal of Finance* 71:3 (2016) 1295-1322.

3 L.S. de Ruig, C.M. van Ommeren en A. Vennekens, *Pandhuizen in Nederland: Onderzoek naar markt en maximale vergoeding voor belening* (Zoetermeer 2009), <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/blg-55191.pdf> (geraadpleegd 5 juli 2022); Clemens Wenneker e.a., *Doelgroepenanalyse Stadsbank van Lening* (Amsterdam 2020), https://openresearch.amsterdam/image/2020/10/15/doelgroepenanalyse_stadsbank_van_lening_ois.pdf (geraadpleegd 5 juli 2022).

4 Mehrsa Baradaran, *How the Other Half Banks: Exclusion, Exploitation, and the Threat to Democracy* (Cambridge MA 2015); John P. Caskey, *Fringe Banking: Check-Cashing Outlets, Pawnshops, and the Poor* (New York 1994); Jonathan Morduch en Rachel Schneider, *The Financial Diaries: How American Families Cope in a World of Uncertainty* (Princeton 2017); Lisa Servon, *The Unbanking of America: How the New Middle Class Survives* (Boston 2017);

opsomming maakt direct begrijpelijk waarom veel huishoudens en kleine ondernemers in ontwikkelingseconomieën zich in een preciaire situatie bevinden. Zij verrichten laagbetaalde en onregelmatige werkzaamheden, hebben weinig spaargeld, kunnen in zware tijden niet of beperkt terugvallen op de overheid en behoren vanwege hun armoede zelden of nooit tot de doelgroep van banken. Desondanks kunnen de huishoudens en klein ondernemers in kwestie krediet juist heel goed gebruiken om allerlei problemen het hoofd te bieden en te investeren in hun toekomst.⁵

Om buiten het netwerk van bureaus, familie en vrienden geld te kunnen lenen, zijn doorgaans echter zekerheden als een onderpand nodig. Een veelvoorkomend probleem met onderpanden is nu juist dat ze er niet zijn, niet gemist kunnen worden of ongeschikt zijn voor de betreffende geldschieters.⁶ In de jaren zeventig bedacht econoom Muhammad Yunus in Bangladesh een oplossing. Die oplossing kwam kortgezegd neer op het tijdens groepsbijeenkomsten laten terugbetalen van leningen zodat sociale druk ervoor kon zorgen dat zo weinig mogelijk betalingen gemist zouden worden.⁷ Hiermee stond Yunus aan de wieg van het microkrediet: een uitvinding die hem en zijn Grameen Bank in 2006 de Nobelprijs voor de vrede bracht en waar Koningin Maxima zich sinds 2009 als 'Speciale pleitbezorger van de VN secretaris-generaal voor inclusieve financiering voor ontwikkeling' voor inzet.⁸ Het probleem waar Yunus een oplossing voor trachtte te vinden was echter niet nieuw: tijdens de negentiende eeuw beoogde de coöperatieve beweging – de boerenleenbanken zijn er het bekendste voorbeeld van – de toegang tot krediet ook al te verbeteren.⁹

Robert E. Wright, *Financial Exclusion: How Competition Can Fix a Broken System* (Boston 2019).

5 Daryl Collins e.a., *Portfolios of the Poor: How the World's Poor Live on \$2 a Day* (Princeton 2009).

6 Thorsten Beck en Asli Demirguc-Kunt, 'Small and medium-size enterprises: Access to finance as a growth constraint', *Journal of Banking & Finance* 30:11 (2006) 2931-2943.

7 Muhammad Yunus, *Banker to the Poor: Micro-lending and the battle against world poverty* (New York 2007).

8 The Nobel Peace Prize 2006, <https://www.nobelprize.org/prizes/peace/2006/summary/> (geraadpleegd 5 juli 2022); Inclusieve financiering voor ontwikkeling, <https://www.koninklijkhuis.nl/leden-koninklijk-huis/koningin-maxima/inclusieve-financiering-voor-ontwikkeling> (geraadpleegd 5 juli 2022); Queen Máxima as the UNSGSA, <https://www.unsgsa.org/the-unsgsa> (geraadpleegd 5 juli 2022).

9 Abhijit V. Banerjee, Timothy Besley en Timothy W. Guinnane, 'Thy neighbor's keeper: The design of a credit cooperative with theory and a test', *The Quarterly Journal of Economics* 109:2 (1994) 491-515; Timothy W. Guinnane, 'Cooperatives as information machines: German rural credit cooperatives, 1883-1914', *The Journal of Economic History* 61:2 (2001) 366-389; Timothy W. Guinnane, 'The early German credit cooperatives and

Minder bekend, maar in de groeiende steden van die tijd wel van groter belang, waren instellingen waar men betrekkelijk kleine bedragen kon lenen als men borgen kon aanbrenge die voor het geleende bedrag garant wilden staan.¹⁰

In Nederland waren het vanaf 1848 de zogenaamde hulpbanken die op deze manier de kredietmarkten inclusiever maakten. Er bestaat een qua omvang bescheiden literatuur die deze instellingen op nationaal¹¹ en lokaal¹² niveau bestudeert. Aan de in 1862 opgerichte Nijmeegse hulpbank is vooral zijdelings aandacht besteed.¹³ Hoewel deze publicaties vaak wel stilstonden bij de aantallen leningen, de omvang van de leningen en de beroepen van de debiteuren, waren analyses tot nog toe betrekkelijk

microfinance organizations today: Similarities and differences', in: Beatriz Armendáriz en Marc Labie red., *The Handbook of Microfinance* (New Jersey 2011) 77-100. Voor de Nederlandse boerenleenbanken, zie: Christopher L. Colvin, Stuart Henderson en John D. Turner, 'The origins of the (cooperative) species: Raiffeisen banking in the Netherlands, 1898-1909', *European Review of Economic History* 24:4 (2020) 749-782; Keetie Sluyterman e.a., *Het coöperatieve alternatief: Honderd jaar Rabobank 1898-1998* (Den Haag 1998).

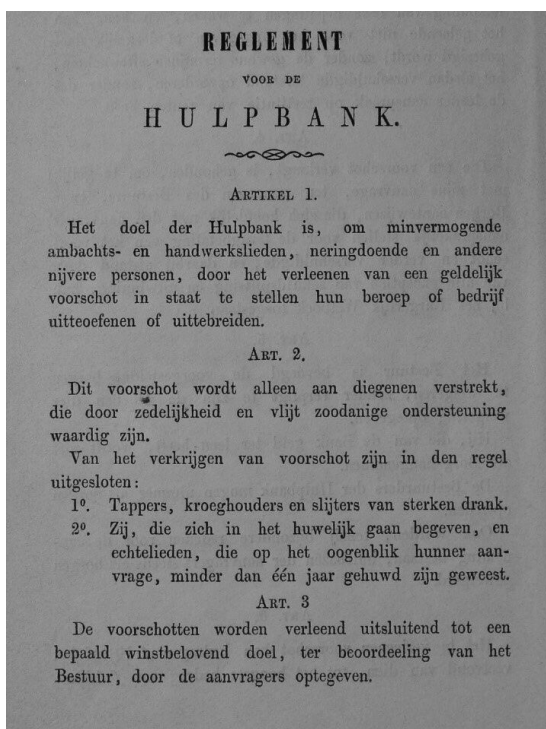
10 Deze instellingen leken in feite sterk op de kredietcoöperaties maar verschilden in hoeveel zekerheden zij vroegen (bij de kredietcoöperaties waren alle leden van de coöperatie ook aansprakelijk) en hoe de leningen terugbetaald werden (bij de kredietcoöperaties gebeurde dit niet aan de hand van kleine, wekelijkse aflossingen.) Zie: Amaury de Vicq en Christiaan van Bochove, *Historical Diversity in Credit Intermediation: Co-Signatory Lending Institutions in Europe and North America, 1700s-1960s* (ongepubliceerd paper, Universiteit Utrecht, Utrecht 2022).

11 Heidi Deneweth, Oscar Gelderblom en Joost Jonker, 'Microfinance and the decline of poverty: Evidence from the nineteenth-century Netherlands', *Journal of Economic Development* 39:1 (2014) 79-110; De Vicq en Van Bochove, 'Historical Diversity'; Amaury de Vicq en Christiaan van Bochove, *Lending a hand: Help banks in the Netherlands, 1848-1898* (ongepubliceerd paper, Universiteit Utrecht, Utrecht 2022).

12 H.G.R. Jacobs, *'Het lenen van geld is geen schande': Nutshulpbank Utrecht 1852-1999* (Utrecht 2005); Cor Smit, *Strijden tegen armoede: Tweehonderd jaar Leidsche Maatschappij van Weldadigheid ter Voorkoming van Verval tot Armoede* (Leiden 2018).

13 Paul M.M. Klep, 'De economische en sociale geschiedenis van de negentiende eeuw', in: Jan Brabers red., *Nijmegen: Geschiedenis van de oudste stad van Nederland* 3 (Wormer 2005) 52-133; Paul M.M. Klep, 'De economische en sociale geschiedenis van de twintigste eeuw', in: Jan Brabers red., *Nijmegen: Geschiedenis van de oudste stad van Nederland* 3 (Wormer 2005) 262-375; Paul Rotering, *Kredietverstrekking in de crisisjaren: De ontwikkeling en rol van banken in Nijmegen in de periode 1929-1938*, <https://www.noviomagus.nl/Gastredactie/Backus/KV.htm> (geraadpleegd 5 juli 2022); Yop Segers, *Debiteuren & Crediteuren: Bank en Nijmegen* (Nijmegen 2002); Joh. de Vries, *Nieuw Nijmegen 1870-1970: Moderne economische geschiedenis van de stad Nijmegen* (Tilburg 1969).

statisch doordat zij ofwel geen ontwikkelingen door de tijd bekeken (wat met name bij de beroepen het geval was) of de samenhang tussen de variabelen niet bestudeerden. Daardoor is onvoldoende duidelijk welke betekenis de hulpbanken destijds hadden: welke lacune in de toenmalige kredietmarkt vulden zij en hoe – en als gevolg waarvan – ontwikkelde hun leenbedrijf zich door de tijd? Dit paper beoogt die lacune te vullen aan de hand van de Nijmeegse casus. Deze casus is aantrekkelijk omdat de vereiste bronnen beschikbaar maar niet te omvangrijk zijn en daardoor voor een betrekkelijk groot aantal jaren volledig bestudeerd kunnen worden. Voordat in secties 4 en 5 tot een analyse van het leenbedrijf overgegaan zal worden, beschrijven secties 2 en 3 nu eerst de oprichting en werking van de Nijmeegse hulpbank en de voor dit onderzoek gebruikte bronnen en methoden. Sectie 6 brengt de voornaamste inzichten tot slot samen.

Afbeelding 1: Het reglement van de Nijmeegse hulpbank uit 1862.

Bron: Radboud Universiteit Nijmegen (RUN), Nijmegen, Universiteitsbibliotheek (UB), nr. BR 31997, Reglement voor de hulpbank op te rigten door het departement Nijmegen der Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid (1862), 1.

Oprichting en werking van de hulpbank

Op 12 februari 1862 werd tijdens de vergadering van het Nijmeegse departement van de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid besloten tot het oprichten van een hulpbank ten behoeve van Nijmegen “en hare buitenwijken”. De commissie begon haar werkzaamheden voortvarend en kon de Nijmeegse bevolking slechts één maand later al een pamflet, reglement (zie afbeelding 1) en inschrijfbiljet voorleggen. Het pamflet poogde de “vermogende weldenkenden” in Nijmegen te bewegen één of meer aandelen van 50 gulden aan te schaffen om zo het kapitaal van de hulpbank bijeen te brengen.¹⁴ Toen eind 1862 de balans werd opgemaakt, bleek de hulpbank 101 aandelen ter waarde van in totaal 5.050 gulden uitgegeven te hebben. Op deze aandelen was ingetekend door 68 partijen: 44 van hen voor één aandeel, negentien voor twee aandelen, drie voor drie aandelen en tot slot twee – namelijk A. Noorduijn Jr. en de firma Bahlmann & Co – voor ieder vijf aandelen.¹⁵ Door onderzoek van Stef Oude Egberink weten we bovendien dat de intekenaars, op de weduwen Smits en Zoetelief en de mejuffrouwen Van der Burgt en Krepel na, allemaal man waren. Zij waren onder meer advocaat, apotheker, geestelijke, koopman, notaris, steenfabrikant en zeepzieder. Ongeveer de helft van de intekenaars was buiten Nijmegen geboren en maar net iets meer dan de helft behoorde tot de Nederlandse Hervormde Kerk. Voor ongeveer de helft van de intekenaars gold dat zij geen lid van het departement waren. Al met al vormden deze lieden een betrekkelijk bont gezelschap afkomstig uit de bovenlaag van de Nijmeegse samenleving.¹⁶

Met het kapitaal dat aldus bijeengebracht werd, wilden de oprichters van de hulpbank volgens het reeds genoemde pamflet kleine leningen verstrekken aan “nijvere, eerlijke, spaarzame ambachtslieden, arbeiders, landbouwers, neringdoenden en anderen, die de noodige gelden missen”.¹⁷ De gedachte was dat deze doelgroep zowel bedrijfjes kon beginnen, voortzetten of uitbreiden als in “tusschenuren” met handwerk extra inkomsten kon genereren. Door leningen van minimaal tien gulden tot maximaal 100 gulden te verstrekken die in wekelijkse termijnen terugbetaald moesten worden – een praktijk die paste bij de

14 Het pamflet is bijgevoegd aan: RUN, UB, *Reglement voor de hulpbank* (1862). Beide citaten zijn afkomstig uit dit pamflet.

15 Regionaal Archief Nijmegen (RAN), Nijmegen, Nijmeegse Hulpbank 1862-1966, toegangsnummer 894, inv. nr. 28.

16 Stef Oude Egberink, *De Nijmeegse Hulpbank: Identiteit en netwerken van de oprichters* (ongepubliceerd paper in het kader van het themacollege “Armoede en ongelijkheid in pre-industrieel Europa”, 2020).

17 RUN, UB, *Reglement voor de hulpbank* (1862).

kastromen van de doelgroep – richtte de hulpbank zich nadrukkelijk op de groep tussen de allerarmsten en hen van wie vermoed werd dat zij via alternatieve kanalen aan krediet konden komen.¹⁸ Dat er in de Nijmeegse samenleving een veel omvangrijkere vraag naar krediet bestond, blijkt echter uit het feit dat de maximale omvang van leningen in 1867 al op 300 gulden lag en in 1892 en 1938 op respectievelijk 400 en 1.500 gulden.¹⁹

Om bij de hulpbank een lening te krijgen, moest men allereerst naar de wekelijkse zitting komen. Deze vonden plaats op dinsdag, aanvankelijk in een door de gemeente beschikbaar gesteld lokaal en later in een door de hulpbank zelf aangeschaft pand aan de Paulstraat 6.²⁰ Tijdens de zitting moest aan een vertegenwoordiging uit het bestuur uitgelegd worden hoeveel men wilde lenen, waarvoor die gelden precies bedoeld waren en wie er voor het gevraagde bedrag borg zouden staan.²¹ Dat laatste was cruciaal voor het type kredietverlener dat de hulpbank was. Door twee borgen ieder afzonderlijk aansprakelijk te maken voor de hele lening minimaliseerde de hulpbank de financiële tegenslag wanneer een van haar debiteuren onverhoopt niet in staat bleek een lening terug te betalen. Het aardige is dat juist het feit dat een aanvrager twee borgen kon aanbrenge er al voor zorgde dat het risico op wanbetaling geminimaliseerd werd. De mogelijkheid om aansprakelijk gesteld te worden, gaf borgen immers alle reden om alleen borg te staan voor lieden die zij goed kenden en vertrouwden.²²

Dat dit systeem in de praktijk daadwerkelijk goed functioneerde, blijkt wel uit de notities in een register waarin werd bijgehouden waarom aanvragen werden afgewezen.²³ Tijdens de zitting op 20 februari 1883 werd over een aanvrager bijvoorbeeld genoteerd: “blijft in gebreke solide borgen te stellen schijnt weinig vertrouwd te worden”. En bij een zitting op 15 januari 1884: “blijkt niet genoegzaam aan de borgen bekend te zijn waarom zij liever van de tekening afzien”. Andere aanvragers werden, vermoedelijk al voordat de borgen benaderd werden, de deur gewezen

18 Ibidem, 2.

19 RUN, UB, nr. BR 31994, *Reglement voor de hulpbank te Nijmegen* (1867), 3; RUN, UB, nr. BR 31993, *Reglement voor de hulpbank te Nijmegen* (1892), 3; RAN, Bibliotheek, nr. BR 3299, *Reglement voor de hulpbank te Nijmegen* (1938), 2.

20 Zie bijvoorbeeld: ‘Hulpbank te Nijmegen’, *Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant* (18 juni 1862); ‘Hulpbank te Nijmegen’, *Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant* (13 augustus 1899); ‘Hulpbank’, *Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant* (22 november 1914).

21 RAN, Nijmeegse Hulpbank, inv. nrs. 1-15.

22 Zie De Vicq en Van Bochove, ‘Historical Diversity’ voor een meer uitgebreide bespreking van dit wat economen noemen *assortative matching* mechanisme.

23 RAN, Nijmeegse Hulpbank, inv. nr. 21.

omdat zij – na een door het bestuur ingesteld onderzoek – als “onsolide” werden beoordeeld of omdat er sprake bleek van een “valsche opgaaf”. Tot de andere argumenten om een aanvraag af te wijzen behoorden onder andere “gezin niet oppassend vrouw drinkt” (20 november 1883), “geen winstgevend bedrijf” (20 mei 1884) en “klein ambachtsman kan deze som niet gebruiken” (30 september 1884). Uit het feit dat de hulpbank weinig hoefde af te schrijven op niet-terugbetaalde leningen en dat er betrekkelijk weinig boetes werden opgelegd voor te late aflossingen, blijkt eens te meer dat het screenen van aanvragers en borgens meestal goed werkte.²⁴ Het bedrijfsmodel van de hulpbank functioneerde dus goed en dat was uiteraard essentieel voor de levensvatbaarheid van dit type instelling.

Bronnen en methoden

Hoewel voorgaande duidelijk maakte dat leningen doorgaans netjes werden terugbetaald, is nog niet duidelijk welke bedragen de Nijmeegse hulpbank uitleende en aan wie zij dat precies deed. Verschillende bronnen maken het mogelijk om hier meer zicht op te krijgen. Allereerst zijn er de statistische overzichten die het Departement van Waterstaat, Handel en Nijverheid en, later, het Centraal Bureau voor de Statistiek over de hulpbanken in Nederland publiceerden.²⁵ Hoewel de achterliggende data door de hulpbanken zelf werden aangeleverd, zijn deze overzichten problematisch omdat zij variabelen als de omvang van leningen clusteren in groepen. Hierdoor ontstaat weliswaar een vrij aardig beeld van de bedragen die de Nijmegenaren zoal leenden, maar de precieze verdeling van de daadwerkelijke bedragen kunnen we er niet mee in kaart brengen.

Dat laatste kan een stuk beter met de verslagen die de hulpbank elk jaar zelf publiceerde. Tot en met het verslag over het jaar 1886 bevatten zij namelijk steeds een tabellarisch overzicht van het aantal leningen van iedere omvang dat maandelijks was verstrekt. Daarna werden deze gegevens een aantal jaren niet gepubliceerd, om vervolgens vanaf 1892 weer een jaar of twintig in een simpele frequentieverdeling – zonder de informatie over de maanden – opgenomen te worden.²⁶ Aantrekkelijk aan de jaarverslagen is bovendien dat zij tot het begin van de jaren 1910

24 Zie hiervoor de voor de periode 1862-1945 beschikbare jaarverslagen van de Nijmeegse hulpbank (RAN, Bibliotheek, nr. J2; Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Amsterdam, Bibliotheek, nr. NEHA ZK 62350) en Kamer van Koophandel (RAN, Bibliotheek, nrs. J197, T57).

25 Zie de door deze instellingen uitgegeven series *Statistiek der philanthropische spaar- en leenbanken*; *Statistiek der spaar- en leenbanken*; *Spaar- en leenbanken*.

26 Zie voetnoot 25.

informatie bevatten over de beroepen van de debiteuren. Doordat beide soorten gegevens in de jaarverslagen apart gepubliceerd werden – dus niet in de vorm van een kruistabel waarin beroepen en bedragen tegen elkaar uitgezet werden – kan de samenhang tussen de twee dan weer niet geanalyseerd worden.

TERUGGAVEN			
Datum der Leening.	Numer der Week.	DATUM.	BEDRAG.
9 Mei 1871	1	30 Mei 1871	" 60
	2	6 Juni "	" 60
	3	13 " "	" 60
	4	20 " "	" 60
	5	27 " "	" 60
	6	4 July "	" 60
	7	11 " "	" 60
	8	18 " "	" 60
	9	25 " "	" 60
	10	1 Augustus "	" 60

No. 519 Rein Hendriks
 Woonplaats G 75
 f 30 voor 50 weken.
 Borgen: 1 Cornelis Jansen Woonplaats Hatert
 2 Gradus Koenders Woonplaats Hatert
 Datum der Leening. 9 Mei 1871
 Bedrijf van den Leener. boerenarbeider
 Doel der Leening. Landbouw

Afbeelding 2: Een lening in het leenregister van 1871.

Bron: RAN, Nijmeegse Hulpbank, inv. nr. 1.

Gelukkig kan de samenhang tussen bedragen en beroepen wel bestudeerd worden aan de hand van de registers waarin de voor de Nijmeegse hulpbank relevante informatie over iedere lening en elke wekelijkse terugbetaling minutieus werd genoteerd. Dat de leenregisters inderdaad grote voordelen bieden ten opzichte van andere bronnen is duidelijk zichtbaar in afbeelding 2. Deze entry uit het leenregister van 1871 toont dat Rein Hendriks uit Hatert, waar woonplaats G75 naar verwijst, op 9 mei een bedrag van 30 gulden voor een periode van 50 weken had geleend bij de hulpbank. Rein was boerenarbeider, wilde het geld gebruiken ten behoeve van de landbouw en betaalde de lening keurig in 46 wekelijkse termijnen van 60 cent en een laatste termijn van 2,40 gulden terug. Door deze punctuele terugbetalingen hoefde de hulpbank de borgen Cornelis Jansen en Gradus Koenders niet aan te spreken.²⁷

27 Het bevolkingsregister van 1870 geeft meer details over Rein en zijn gezin. Zie:

Registers als die waarin de entry over Rein Hendriks opgenomen was, zijn beschikbaar voor de periode 1870-1952. Doordat verschillende registers geen onderdeel uitmaken van het archief, zijn de gegevens voor sommige jaren echter onvolledig of zelfs afwezig.²⁸ Omdat de geregistreerde informatie van belang was voor het reilen en zeilen van de hulpbank en omdat debiteuren voor elke lening een boekje met daarin een schaduwadministratie kregen, is gelukkig wel aannemelijk dat de bewaarde registers een zeer betrouwbaar beeld van het leenbedrijf van de Nijmeegse hulpbank geven.²⁹ Voor dit paper werd voor (ongeveer) elk vijfde en compleet beschikbare jaar voor iedere lening een groot deel van de informatie als in het voorbeeld van Rein Hendriks verzameld uit de leenregisters: de datum, het beroep van de debiteur, het bedrag, het doel van de lening alsmede de looptijd.³⁰ Dit leverde een bestand met 5.531 leningen op voor de jaren 1871, 1873, 1882, 1885, 1889, 1895, 1900, 1906, 1910, 1912, 1918, 1920, 1925, 1930, 1935 en 1939. De volgende secties zullen de gegevens aan een inspectie onderwerpen om patronen en ontwikkelingen in de omvang van de leningen en de beroepen van de debiteuren – en de interactie tussen de twee – te detecteren.

De leningen van de hulpbank

Na deze inleiding op de dataset is het tijd om te kijken naar wat deze ons allemaal kan leren over de hulpbank. Allereerst is het dan nuttig om het aantal leningen door de tijd en binnen het jaar in kaart te brengen. Met het eerste waren we al grotendeels bekend door het werk van De Vries, maar het laatste is nieuw en had op basis van de jaarverslagen slechts tot en met het jaar 1886 onderzocht kunnen worden.³¹ Figuur 1 laat zien dat het aantal leningen tot begin jaren 1870 groeide tot rond de 400 per jaar, vervolgens fluctueerde tussen de 300 en 400, nog twee decennia tussen de 500 en 600 bewoog, maar daarna snel daalde om tijdens het Interbellum rond de 200 te schommelen.³² Het moment waarop deze leningen tijdens

RAN, Bevolkingsregisters van de gemeente Nijmegen 1818-1994, toegangsnummer 697, inv. nr. 33000, 107.

28 RAN, Nijmeegse Hulpbank, inv. nrs. 1-15.

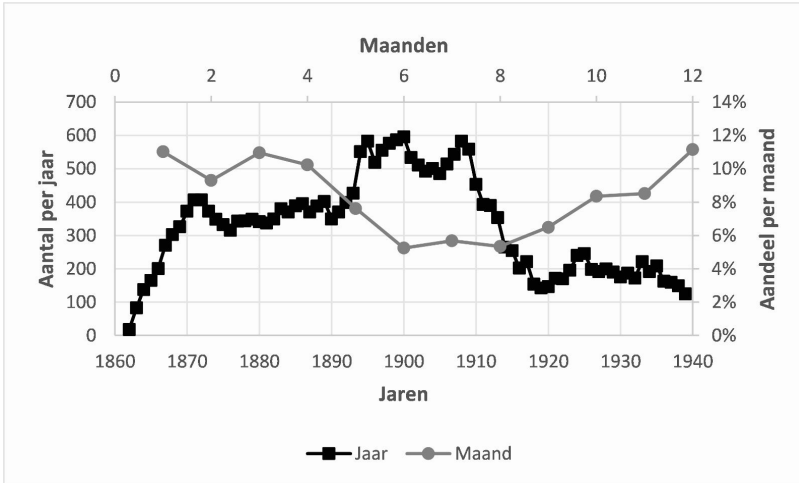
29 Voor dat boekje, zie bijvoorbeeld: RUN, UB, *Reglement voor de hulpbank* (1862), 5.

30 Belangrijk om te vermelden, is dat de namen en adressen van debiteuren en borgens alsmede de aflopfrequentie van leningen (waar die anders was dan wekelijks) om redenen van tijd niet werden overgenomen.

31 De Vries, *Nieuw Nijmegen*, 50, 94-95, 122-123.

32 Wanneer gecorrigeerd wordt voor het groeiend aantal inwoners van de gemeente Nijmegen dan blijkt dat de piek – bijna achttien leningen per 1,000 inwoners – begin jaren 1870 lag. Hierna bewoog het aantal tussen elf en veertien leningen per 1,000 inwoners, waarop na 1900 een flinke daling inzette en het aantal op één tot twee leningen per 1,000

het jaar werden opgenomen bleef echter betrekkelijk constant. Tijdens de wintermaanden was de vraag doorgaans hoog, richting de zomer daalde de vraag om vervolgens na de zomer weer toe te nemen. Een nadere analyse leerde dat dit patroon voor debiteuren met een beroep in de landbouw weliswaar een tikkeltje uitgesprokener was maar dat het ook bij debiteuren met een stedelijk beroep nadrukkelijk aanwezig was. Het patroon bleef ook tot het einde van de onderzoeksperiode aanwezig in de data. Dit lijkt te suggereren dat een belangrijk deel van de Nijmeegse economie zeker tot aan de Tweede Wereldoorlog een sterk seizoensmatig karakter had.

Figuur 1: Het aantal door de hulpbank verstrekte leningen per jaar en per maand. Bron: IISG, Bibliotheek, nr. NEHA ZK 62350, Acht-en-zeventigste verslag aan de aandeelhouders van de hulpbank te Nijmegen (1939), 1; RAN, Bibliotheek, nr. J2, Verslag van de werking en den staat der hulpbank te Nijmegen (1880), 3; De Vries, Nieuw Nijmegen, 95, 123. Noot: De maandenreeks geeft voor iedere maand het ongewogen gemiddelde van de aandelen binnen de individuele jaren.

Hoewel De Vries reeksen voor het totaal aantal leningen en de totaal uitgeleende bedragen publiceerde, geven de gemiddelden die hiermee berekend kunnen worden geen goed beeld van de bedragen die nu echt uitgeleend werden aan de Nijmeegse bevolking: de bandbreedte aan uitgeleende bedragen en de verdeling van de precieze bedragen daar

inwoners zou uitkomen. Zie: Onno Boonstra, Historische database Nederlandse gemeenten, hdl.handle.net/10622/RPBVK4 (geraadpleegd 5 juli 2022).

weer binnen, blijven bij het gebruik van gemiddelden immers buiten beschouwing.³³ Als gevolg hiervan is het tevens lastig te bepalen in hoeverre mannen en vrouwen uit Nijmegen gebruik maakten van de hulpbank. Net zoals hierboven het geval was bij de maanden waarin leningen verstrekt werden, bevatten de jaarverslagen de benodigde frequentieverdelingen van de uitgeleende bedragen wel, maar ook hier slechts voor delen van de onderzoeksperiode. Appendix 1 maakt daarom op basis van de leenregisters duidelijk dat de kleinste leningen, die met een omvang van 10 tot en met 100 gulden, lang de hoofdmoot uitmaakten van het leenmenu. Tot in 1906 vormden zij steeds tenminste 60% en gemiddeld twee derde van het aantal leningen, maar daarna werd deze categorie leningen in absolute en in relatieve zin minder belangrijk. Uiteindelijk zou minder dan 20% van de leningen in deze categorie vallen. Tegelijkertijd namen leningen van meer dan 400 gulden – tot en met een lening van 4.000 gulden in 1935 aan toe – een steeds prominentere rol in binnen het leenbedrijf van de hulpbank. In 1930 vormden zij zelfs net geen 40% van het aantal leningen. Figuur 2 brengt deze ontwikkeling aan de hand van de gemiddelde en mediane leningen in kaart en roept de vraag op wat hier nu precies aan de hand was. Helemaal omdat de geconstateerde scherpe groei van deze waarden ook na correctie voor inflatie in stand zou blijven: het is dus niet enkel het geval dat Nijmegenaren, gedreven door steeds hogere prijzen, steeds hogere leningen nodig hadden.³⁴

De puzzel wordt nog wat groter wanneer gerealiseerd wordt dat de looptijden van leningen tijdens deze periode ook nog eens langer werden; iets wat figuur 2 natuurlijk niet inzichtelijk maakt. Waar leningen van 50 en 52 weken tot in 1912 de norm waren (99,1% van de leningen) en de 40 uitzonderingen op één na allemaal een kortere looptijd hadden – en zelfs die ene uitzondering slechts een looptijd van 56,33 weken had – begon dit in 1918 langzaam te veranderen.³⁵ Leningen met de standaard looptijd van 50 en 52 weken bleven nog steeds de norm (89,0% van de leningen), maar met slechts vier leningen verdwenen de kortere looptijden en met 115 leningen werden de langere looptijden (vooral 100 en 104 weken) nadrukkelijk belangrijker. Doordat juist die leningen met langere looptijden een grote omvang hadden – 96 waren voor 500 gulden of meer en nog steeds 65 voor 1.000 gulden of meer – zat een steeds

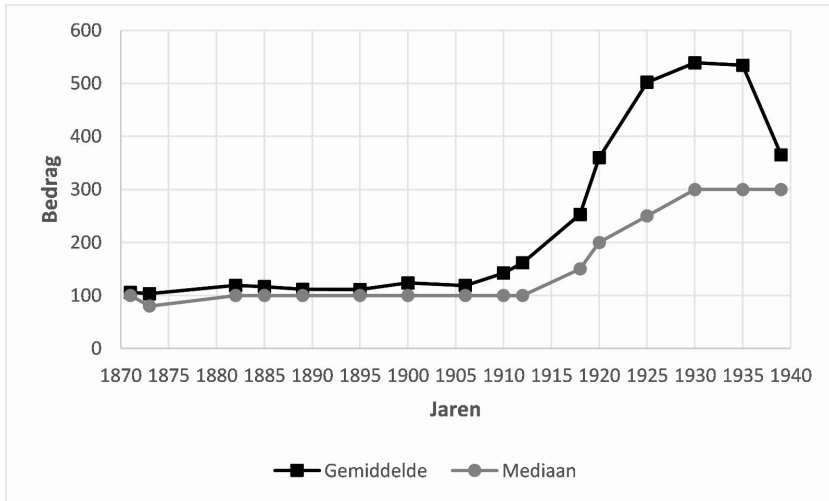

33 De Vries, *Nieuw Nijmegen*, 50, 94-95, 122-123.

34 IISG, Value of the Guilder versus Euro, <https://iisg.amsterdam/en/research/projects/hpw/calculate.php> (geraadpleegd 5 juli 2022).

35 RUN, UB, nr. BR 31993, *Reglement voor de hulpbank te Nijmegen* (1892), 3 laat zien dat in 1892 de looptijd nog maximaal 50 weken was, maar RAN, Bibliotheek, nr. BR 3299, *Reglement voor de hulpbank te Nijmegen* (1938), 2 geeft 104 weken in 1938.

groter deel van het kapitaal van de hulpbank voor langere tijd vast in grote leningen. Reageerde de hulpbank hiermee op een veranderende vraag naar krediet bij haar klanten? De volgende sectie probeert op deze vraag een antwoord te geven door te kijken naar het klantenbestand van de hulpbank en de veranderingen die zich daar vanaf het begin van de twintigste eeuw in voor begonnen te doen.

Figuur 2: De omvang van door de hulpbank verstrekte leningen (in guldens).
Bron: RAN, Nijmeegse Hulpbank, inv. nrs. 1-15.

De klanten van de hulpbank

Door zijn reconstructie van het leenbedrijf van de hulpbank had De Vries de in figuur 1 gesignaleerde daling van het aantal verstrekte leningen ook al gesignaleerd. Hij speculeerde “wellicht was de vermindering sinds 1911 een gevolg van de activiteiten der boerenleenbanken terwijl vermoedelijk ook een deel gemakkelijker bij het particuliere bankwezen terecht kon.”³⁶ Waar De Vries zijn hypothese niet toetste aan de hand van de leenregisters, doet dit paper dat wel. Met name de opkomst van de boerenleenbanken is hiervoor geschikt, omdat verwacht mag worden dat bij de hulpbank hierdoor het aantal debiteuren met een ruraal beroep disproportioneel zal zijn afgenomen.

Om een goed begrip voor de ontwikkeling van de beroepen te krijgen, is het goed om te beginnen met het jaarverslag van 1862. In dat jaar bestond het debiteurenbestand uit één boekbinder, schoenmaker, spekslijter, uitdrager en wasvrouw, twee borstelmakers, kleinhandelaars

36 De Vries, *Nieuw Nijmegen*, 94.

in brandstoffen en levensmiddelen en kruideniers, drie landbouwers en vier slaggers.³⁷ Twee zaken vallen op aan dit lijstje.

Ten eerste valt op dat vrouwen vanaf het begin tot de klantenkring van de hulpbank behoorden. De reglementen sloten hen niet uit als debiteur en uit latere jaarverslagen blijkt dat zij regelmatig aanklopten bij de hulpbank. Zo maakte het jaarverslag van 1883 melding van twintig groenten- en fruitvrouwen, vier koopvrouwen in garen en band, zestien naaisters en zes wasvrouwen, maar het blijft onduidelijk of achter andere beroepen wellicht combinaties van mannen en vrouwen schuilgingen.³⁸ De leenregisters kunnen nader inzicht verschaffen en door onderscheid te maken tussen mannen- en vrouwenamen stelde Nicolette Oosterom vast dat vrouwen tijdens de volledig beschikbare jaren 1871, 1872 en 1873 in totaal 162 leningen afsloten, ofwel c.14% van het totaal aantal leningen. De overgrote meerderheid van deze vrouwen, iets meer dan 70%, was weduwe.³⁹

Ten tweede valt op dat klanten met een ruraal beroep vanaf het eerste uur aanklopten bij de hulpbank. Dat zij dit deden, is begrijpelijk gelet op het feit dat boerenleenbanken – wellicht juist door de betrekkelijk vroege beschikbaarheid van de hulpbanken – lang afwezig waren in Nederland. Waar boerenleenbanken al vanaf het midden van de negentiende eeuw aan een opmars begonnen in Duitsland, duurde het tot het einde van de negentiende eeuw tot zij ook in Nederland ten tonele verschenen.⁴⁰ In Nijmegen werd op 15 december 1904 een boerenleenbank opgericht en in een straal van ongeveer vijf kilometer volgden al snel Hees en Neerbosch (1905), Hatert (1907), Weurt (1911), Lent (1918) en Beek (1919). Door zich te organiseren in coöperatief verband konden de leden van boerenleenbanken grotere bedragen, tegen langere looptijden en lagere prijzen lenen, en dat ook nog eens dichter bij huis.⁴¹

37 RAN, Bibliotheek, nr. J2, *Verslag van de werking en staat der hulpbank te Nijmegen* (1862), 5.

38 RAN, Bibliotheek, nr. J2, *Verslag van de werking en staat der hulpbank te Nijmegen* (1883), 4-5.

39 Nicolette Oosterom, *De vrouwen der Nijmeegse Hulpbank 1870-1874* (ongepubliceerd paper in het kader van de cursus "Onderzoekslab", 2019); RAN, Bibliotheek, nr. J2, *Verslag van de werking en staat der hulpbank te Nijmegen* (1873), 3. Doordat alleen het leenregister voor de periode 1870-1874 de volledige voornaam van de debiteur in plaats van slechts een initiaal opnam, is enkel dat register eenvoudig bruikbaar. Dit betekent ook dat de man-vrouwverhouding voor nu niet op lange termijn onderzocht kan worden.

40 Colvin, Henderson en Turner, 'The origins of the (cooperative) species'.

41 De gemiddelde lening bedroeg bijvoorbeeld 960, 1.317, 2.275 en 813 gulden in respectievelijk 1910, 1912, 1920 en 1925. Gebaseerd op: *Overzicht van de Operatiën der Boerenleenbanken, aangesloten bij de Coöperatieve Centrale Boerenleenbank te Eindhoven* voor

Hoe de vraag van rurale en stedelijke beroepsgroepen zich door de jaren heen ontwikkelde, kan bij uitstek aan de hand van de leenregisters bestudeerd worden. Om zo goed mogelijk zicht te houden op de beroepen zelf is er voor gekozen om de beroepen, in tegenstelling tot wat in de literatuur wel vaak gedaan wordt, niet in grote, minder transparante klassen te clusteren volgens het classificatiesysteem HISCO.⁴² Omdat debiteuren hun beroep soms net iets anders opgaven en medewerkers van de hulpbank dat vervolgens weer net iets anders konden spellen in het register, zijn de meest voorkomende beroepen qua spelling wel gestandaardiseerd. Om de uitkomsten zo zuiver mogelijk te houden, werden knechten niet tot het beroep van hun werkgever gerekend en werden debiteuren met twee beroepen buiten beschouwing gelaten. Ondanks de keus om geen gebruik te maken van het HISCO classificatiesysteem, heeft de gekozen aanpak wel tot gevolg dat er nog steeds een bonte verzameling beroepen schuilt achter “handel” (b.v. groentehandel, melkhandel en sigarenhandel), “koop” (b.v. het algemene koopman of -vrouw en het meer specifieke koopman in kaas of koopvrouw in gerst) en “winkel” (b.v. het algemene winkelier of winkelierster en het meer specifieke hoedenwinkel en timmerwinkel). Tabel 1 laat voor alle steekjaren zien hoe vaak een aantal veelvoorkomende, gestandaardiseerde beroepen voorkwam en hoeveel iedere beroepsgroep gemiddeld leende.

de jaren 1910 en 1912; *Statistiek betreffende de werkzaamheden der Boerenleenbanken, aangesloten bij de Coöperatieve Centrale Boerenleenbank* voor de jaren 1920 en 1925; ‘Nijmeegsche Boerenleenbank’, *Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant* (24 maart 1911); ‘De Nijmeegsche Boerenleenbank’, *Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant* (6 april 1921); ‘Nijmeegsche Boerenleenbank’, *Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant* (29 april 1926); ‘Nijmeegsche Boerenleenbank’, *De Gelderlander* (9 mei 1913). De bronnen noemen de looptijden niet, maar deze moeten ongeveer vijf jaar geweest zijn omdat gemiddeld ongeveer 20% van het uitstaande krediet elk jaar werd afgelost. Gebaseerd op: *Overzicht van de Operatiën der Boerenleenbanken, aangesloten bij de Coöperatieve Centrale Boerenleenbank te Eindhoven* voor de jaren 1906-1912; *Statistiek betreffende de werkzaamheden der Boerenleenbanken, aangesloten bij de Coöperatieve Centrale Boerenleenbank* voor de jaren 1913-1939. Voor de rentetarieven, zie: C. Weststrate, *Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan der Coöperatieve Centrale Raiffeisen-bank te Utrecht 1898-1948* (Utrecht 1948), 371.

42 Marco H.D. van Leeuwen, Ineke Maas en Andrew Miles, *HISCO: Historical International Standard Classification of Occupations* (Leuven 2002).

Jaar	Arbeider		Boerenarbeider		Handel		Kleermaker		Koop		Landbouwer	
	N	FI	N	FI	N	FI	N	FI	N	FI	N	FI
1871	4	83	21	62			10	69	30	132	75	123
1873	3	47	28	68			13	71	23	124	65	130
1882	7	53	29	71	4	90	6	72	13	147	74	161
1885	7	60	28	65	5	124	10	74	19	148	91	157
1889	11	56	46	82	11	80	5	120	10	137	67	141
1895	17	87	53	104	51	104	7	50	13	68	120	153
1900	31	91	18	118	26	131	7	160	24	93	111	171
1906	17	82	5	218	26	125	11	81	12	137	118	144
1910	13	69	1	50	25	158	12	169	23	149	98	169
1912	14	114			25	222	13	149	18	186	90	187
1918	8	113			15	340	1	400	7	457	28	312
1920	5	130			16	379	4	588	7	687	23	276
1925	10	178			26	667	3	243	17	680	35	301
1930	3	537			20	521	4	775	16	405	22	508
1935	2	140	1	1.000	18	722	2	120	23	800	32	444
1939	2	150			6	333			10	623	26	321
Totaal	154	101	230	90	274	282	108	153	265	283	1.075	186

Jaar	Metselaar		Overig		Schoenmaker		Timmerman		Winkel		Totaal	
	N	FI	N	FI	N	FI	N	FI	N	FI	N	FI
1871	6	63	192	103	26	80	25	100	18	154	407	106
1873	4	53	177	96	31	89	11	131	18	158	373	103
1882	14	109	151	118	26	72	14	94	12	165	350	119
1885	12	73	170	112	28	81	13	103	6	180	389	117
1889	10	88	198	108	22	92	11	155	11	201	402	112
1895	15	100	249	100	24	108	25	113	11	118	585	111
1900	17	82	303	117	24	93	22	101	13	128	596	124
1906	15	113	253	106	17	114	22	139	11	132	507	119
1910	16	108	211	136	18	123	17	133	16	141	450	142
1912	11	137	177	155	14	86	12	119	16	138	390	162
1918	4	78	83	231	5	152	7	157	8	290	166	253
1920	1	80	83	375	4	233	6	133	3	517	152	360
1925	7	140	116	564	8	315	6	242	18	623	246	502
1930	2	300	99	559	5	215	7	414	4	1.325	182	539
1935	2	300	113	517	6	267	6	390	5	410	210	534
1939	3	300	70	366	5	330			4	238	126	365
Totaal	139	109	2.645	187	263	113	204	141	174	248	5.531	184

Tabel 1: De meest voorkomende beroepen bij de hulpbank en het bijbehorende aantal leningen (N) en de gemiddelde omvang van die leningen (FI).

Bron: RAN, Nijmeegse Hulpbank, inv. nrs. 1-15.

Noot: De tabel geeft alleen die beroepen weer die 100 of meer keer voorkwamen.

Het zal op basis van tabel 1 duidelijk zijn dat debiteuren met een ruraal beroep nogal vaak gebruik maakten van de hulpbank. Niet alleen landbouwers (N=1.075), maar ook boerenarbeiders (N=230) werden vaak aangetroffen, waarbij de eersten meestal aanzienlijk hogere bedragen leenden dan de laatsten. Samen vormden deze mannen en vrouwen bijna een kwart van het totaal aantal debiteuren tijdens alle steekjaren. Waar dit aandeel voor c.1910 echter nog vaak 25% tot 30% bedroeg, daalde dit daarna tot 12%. De kleine opleving tijdens de jaren 30 zal bovendien vooral toegeschreven moeten worden aan een teruglopende stedelijke vraag als gevolg van de Grote Depressie: het aantal debiteuren met een ruraal beroep schommelde namelijk tussen de twintig en 40 en kende geen stijgende trend. Deze aantallen betekenden een significante daling ten opzichte van de 100 of meer leningen van voor de daling die begin jaren 1910 plotseling inzette.

Veelzeggend is misschien ook wel dat de gemiddelde leningen van landbouwers lang tot de grootsten behoorden van de in tabel 1 opgenomen beroepen, maar dat de gemiddelde leningen van veel andere groepen tijdens de jaren 1910 groter werden. De resterende landbouwers leenden weliswaar steeds meer en ook wel voor langere perioden, maar in vergelijking tot de door de omliggende boerenleenbanken verstrekte leningen – die, zoals eerder opgemerkt, aanzienlijk groter waren – werd de hulpbank toch steeds minder belangrijk als financier van de landbouw in Nijmegen en omstreken. Geconcludeerd moet dus worden dat het wegvallen van de rurale vraag naar krediet, evenals het veranderen van de resterende rurale vraag naar krediet, een belangrijke impact heeft gehad op de Nijmeegse hulpbank.

Hoe en waarom het leengedrag van stedelijke beroepsgroepen de ontwikkeling van de hulpbank beïnvloedde, is door een gebrek aan gedetailleerde data van andere kredietverstrekkers in en rond Nijmegen een stuk lastiger te analyseren. Het is inderdaad niet uit de sluiten dat, zoals De Vries al suggereerde, Nijmeegse ondernemers groter werden en steeds vaker toegang kregen tot het zich verder ontwikkelende bankenlandschap in de stad.⁴³ Tegelijk moet echter geconstateerd worden dat de hulpbank ook klanten met een grotere kapitaalbehoefte begon te bedienen. Zo leende de directie van de Deester pannenfabriek in 1925, 1930 en 1935 duizenden guldens. Daarnaast behoorde ook een opkomende sector als de autoverhuur, met leningen van 2,000 gulden in 1925 en 1930, tot de door de hulpbank bediende delen van de Nijmeegse economie. De hulpbank was dus zeker geen krachteloze speler op de kredietmarkt geworden, maar mede door haar beperkte kapitaal,

43 De Vries, *Nieuw Nijmegen*, 50, 90-99, 120-125. Zie ook: Segers, *Debiteuren & Crediteuren*.

de frequente terugbetalingen (die voor sommige klanten mogelijk onpraktisch waren) en de gebruikte zekerheden kan zij voor steeds meer kredietbehoevenden weleens een minder voor de hand liggend loket voor financiering geworden zijn. Dat er ook goede alternatieven opkwamen, zal dit proces vermoedelijk versterkt hebben.

Conclusie

Door informatie over 5.531 leningen uit de registers van de Nijmeegse hulpbank te verzamelen, kon dit paper voor het eerst de ontwikkeling van het leenbedrijf van een Nederlandse hulpbank in detail in kaart brengen en daarbij stil staan bij de interactie tussen de belangrijkste variabelen. Duidelijk werd dat de hulpbank in een lacune voorzag: kort na de oprichting in 1862 werden er al honderden leningen per jaar verstrekt aan mensen met diverse sociaaleconomische achtergronden die zowel van binnen als buiten de stad afkomstig waren en die geen of onvoldoende toegang hadden tot door reguliere banken verstrekte leningen. Doordat informatie op het niveau van individuele leningen beschikbaar was, werd inzichtelijk dat deze mensen verschillende kredietbehoeften hadden. Landbouwers leenden meer dan boerenarbeiders, maar de boerenarbeiders leenden op hun beurt weer net wat meer dan stedelijke arbeiders. De kredietbehoefte van kleermakers, metselaars en schoenmakers kan – zeker tijdens de negentiende eeuw – ook bescheiden genoemd worden, helemaal in vergelijking met winkeliers en kooplieden. Toch kan het haast niet anders dan dat het hele spectrum aan leningen – of ze nu 10, 100 of 1.000 gulden groot waren – betekenisvol geweest moet zijn voor de huishoudens en kleine ondernemers in kwestie.

De betekenis van de lokale hulpbank kon echter ook veranderen. Tijdens de 78 jaren die in dit paper centraal stonden, gold dit in de eerste plaats voor de debiteuren met een ruraal beroep. Vanaf de vroege twintigste eeuw werden zulke klanten stilaan een steeds minder belangrijke doelgroep. Het ligt erg voor de hand dat, zoals De Vries al dacht, de opkomst van de boerenleenbanken in en rond Nijmegen hier verantwoordelijk voor was. Door zich te verenigen in een coöperatie konden boeren immers op aantrekkelijker voorwaarden geld lenen zonder steeds naar Nijmegen te hoeven wandelen voor hun wekelijkse aflossingen. Het antwoord op de vraag of stedelijke debiteuren ook toegang kregen tot betere alternatieven blijft meer speculatief. Helder is in ieder geval dat zowel de economie als het financiële landschap van Nijmegen in ontwikkeling waren. Daar staat echter tegenover dat de hulpbank in staat leek om nieuwe groepen debiteuren aan zich te binden.

Zoals dat in historisch onderzoek vaak zo is, lijkt de algehele conclusie dus te moeten luiden dat meer onderzoek naar de precieze betekenis en latere ontwikkeling van de Nijmeegse hulpbank nodig is. De Nijmeegse casus heeft in ieder geval wel de toegevoegde waarde van

een microstudie aangetoond en inspireert anderen daar hopelijk mee tot het uitvoeren van soortgelijke studies naar hulpbanken elders in het land.

Bedrag	1871	1873	1882	1885	1889	1895	1900	1906	1910	1912	1918	1920	1925	1930	1935	1939	Totaal
10	6	5	2	8	1	1	2										25
20	9	13	8	10	9	19	14	3	3	4							92
30	33	35	24	29	34	52	47	37	23	19	1	1					335
40	21	19	12	11	15	25	23	17	11	6	1				1		162
50	71	68	66	71	79	105	109	107	79	48	24	5	7	1	8	6	854
55														2			2
60	20	25	14	17	19	32	43	38	30	28	5	5	5		1	1	283
70	15	11	8	10	15	13	17	15	16	11	4	4					139
75									2					2	2	3	9
80	20	16	18	15	22	28	27	29	28	27	2	3	4	1	1	1	242
90	1	2		3	2	5	4	6	1	3		1	1				29
100	90	72	70	78	77	109	86	87	76	67	32	24	31	12	15	13	939
110	2					2	5	4	1	2	1			4	2		23
120	4	4	7	4	4	12	14	8	5	6	3	3	4				78
125									1				1		6	2	10
130	8	10	2	4	3	12	9	12	13	6	2	1	5				87
140	1	1		3	1		5	3	2	2	1						19
150	33	24	33	38	34	52	44	34	30	28	22	17	26	14	12	10	451
160		1				2	6	4	4	1			1	1			20
170			2	1	2	2	5	3		1		1					17
175															1	3	4
180			5	1		3	6	4	5	2	1	1	2		1		31
190						1	2	1									4
200	39	34	34	34	36	51	43	30	32	26	15	17	18	26	25	16	476
210											1						1
220			2			2	5			1				1	1		12
225															1		1
230					1		1		2	3			1				8
240								2									2
250	6	5	7	12	13	11	15	12	16	15	6	9	22	13	14	6	182
260						1		1						1			3
270						1				1							2
275															3		3
280						1											1
300	28	28	36	40	33	23	26	19	25	19	10	7	22	18	30	15	379
320												1					1
325															1	1	2
330							1					1					2

Appendix 1: Overzicht van de door de Nijmeegse hulpbank uitgeleende bedragen.

Bedrag	1871	1873	1882	1885	1889	1895	1900	1906	1910	1912	1918	1920	1925	1930	1935	1939	Totaal
340							1										1
350						1	5	6	6	4	1	2	2	8	5	9	49
360						1	1							1	1		4
370							1	1									2
400						14	31	24	43	60	7	8	10	7	7	8	219
420																1	1
425																1	1
450												2	4	2	2	2	12
500											5	10	18	17	16	4	70
520														1			1
540															1		1
550											1		1	2	1	2	7
600											4	3	12	4	7	5	35
650															2	1	3
700											2	1	1	2	1		7
720													1				1
750												2	2	2	2	1	7
800											1	3	1	6	4	1	16
850													1	1		1	3
900											1	4		3	1	1	10
1.000											13	14	18	9	12	6	72
1.100													1	1	1		3
1.200													1	1	2	3	7
1.250													1	2			3
1.375															1		1
1.500												2	6	6	5	3	22
1.600													1				1
1.650															1		1
1.800													1				1
2.000												2	3	6	5		16
2.200													1				1
2.250													1				1
2.400														1			1
2.500													3				3
2.600														1			1
3.000													6	3	7		16
4.000															1		1
Totaal	407	373	350	389	402	585	596	507	450	390	166	152	246	182	210	126	5.531

Appendix 1 (vervolg)

Bron: RAN, Nijmeegse Hulpbank, inv. nrs. 1-15.

Het everzwijn in de middeleeuwen

Een biografie van een vechter

Sander Govaerts

Het everzwijn (*Sus scrofa*) is een dier dat heel wat controverse oproept. Landbouwers en tuinbezitters klagen zijn wroetgedrag aan, dierenrechten- en milieuverenigingen noemen het een verrijking voor onze fauna, en voor jagers is de soort een geliefd doelwit, dat zij evenwel maar niet onder controle kunnen krijgen. Op het eerste gezicht lijken deze tegengestelde visies een vrij recente ontwikkeling te zijn. Rond het begin van de eeuwwisseling was het everzwijn immers bijna uitgestorven in Nederland en Vlaanderen. De enige everzwijnpopulaties bevonden zich toen in de Veluwe, de Meinweg en Voeren. Toch zorgde het dier ook al tijdens de middeleeuwen voor veel maatschappelijke discussie.

Het doel van dit artikel is de complexe rol van het everzwijn in de middeleeuwse samenleving te duiden. Toen was de ever eveneens een bijzonder controversieel dier dat voor- en tegenstanders had. Hier stonden de kerk en kleine boeren tegenover vorsten en hoge adel. Het everzwijn is een diersoort die op het Europese continent zijn gelijke niet kent. Het is hier namelijk de enige wilde vertegenwoordiger van de familie van de varkens (*Suidae*), bekend om hun wroetgedrag en zeer divers dieet. De vervolging waaraan de ever vroeger en nu wordt blootgesteld is echter verre van vanzelfsprekend. Om de complexe rol van het everzwijn te verklaren zal het artikel achtereenvolgens de devaluatie van het everzwijn in de middeleeuwen, zijn bejaging, relatie met de adel en voorkomen in de laatmiddeleeuwse Nederlanden bespreken.

De devaluatie van het everzwijn.

Het everzwijn is de voorouder van ons tamme varken, maar onderscheidt zich van deze laatste door zijn wildheid en agressiviteit.¹ Over het algemeen proberen evers confrontaties met mensen te vermijden. Een gewond dier of een zeug die biggen heeft zal echter niet aarzelen om een potentiële bedreiging te chargeren. Vooral volwassen mannelijke everzwijnen, keilers genoemd, kunnen zeer gevaarlijk zijn voor mensen. Een keiler kan in Noord-Europa meer dan honderdvijftig kilogram wegen en

1 Dit artikel maakt een onderscheid tussen everzwijnen (ook bekend als evers, wilde zwijnen of wilde varkens) en gedomesticeerde zwijnen of varkens. Om verwarring te voorkomen wordt de eerste soort aangeduid als everzwijn of ever en de tweede als varken of tam varken.

heeft grote hoektanden in zijn onderkaak die uit zijn mond steken. Ze zijn dus uitgegroeid tot slagatanden.²

In de prehistorie en de oudheid werd de ever dan ook gevreesd en gerespecteerd als een krachtig dier.³ De jacht erop gold als bijzonder gevaarlijk en stond symbool voor moed en mannelijkheid. Zo moest Herakles als onderdeel van zijn twaalf werken het Erymanthische zwijn levend vangen. Om dezelfde reden droegen sommige Myceense krijgers in de Late Bronstijd helmen gemaakt van everzwijntanden.⁴ De Griekse schrijver Xenophon (c. 430- 355/354 v. Chr.) geeft in zijn jachthandboek *Cynegeticus* een uitgebreide beschrijving van de zwijnenjacht. Een groep jagers, gewapend met speren en ondersteund door een meute honden, probeerde het dier in hun netten te drijven zodat ze konden doden.⁵

De Kelten associeerden het everzwijn met de god Moccus en gebruikten hem als symbool voor hun gevechtsstandaarden en oorlogstropetten (*carnyx*).⁶ Ook de Romeinen hadden bewondering voor de ever. Niet minder dan drie legioenen (nummers I, X en XX) beeldden het dier op hun standaard af.⁷ In Perzië werd het everzwijn met de godheid *Verethragna* in verband gebracht, die onder meer stond voor militaire macht, overwinning en viriliteit. Het was ook een belangrijk doelwit voor de koninklijke jacht.⁸ Voor de Germanen was het wilde zwijn eveneens een belangrijk dier, dat samen met de wolf, beer en raaf aan krijgers en oorlog werd gekoppeld. In de Noorse mythologie bereed de godin *Freyja* een ever genaamd *Hildisvíni* ('strijdzwijn'). Er zijn verschillende helmen uit de vroege middeleeuwen teruggevonden met een afbeelding van een ever als decoratie. Waarschijnlijk was dit bedoeld als een soort magische bescherming. Door zich met het everzwijn te associëren dacht de drager mogelijk dat hij minder kans liep gedood of gewond te worden.⁹

2 Over het algemeen zijn individuen van een bepaalde zoogdiersoort groter naarmate ze verder van de evenaar leven (Regel van Bergmann). Everzwijnen in Noord-Europa zijn dus groter en zwaarder dan hun soortgenoten in Mediterrane streken.

3 Thomas T. Allsen, *The Royal Hunt in Eurasian History* (Philadelphia 2006) 165-166.

4 Robert Drews, *Militarism and the Indo-Europeanizing of Europe* (Londen 2017) 199-200.

5 Xenophon, *Cynegeticus* in: E. C. Marchant en G. W. Bowersock eds. vert., *Constitution of the Athenians* (Cambridge MA, 1925), 10.

6 Miranda Green, *Animals in Celtic Life and Myth* (Londen 1992) 46-47, 89-91, 132-133, 158, 169-171, 218-219.

7 Iain Ferris, *Cave Canem. Animals and Roman Society* (Stroud 2018) 138-139, 144, 191.

8 Allsen, *The Royal Hunt in Eurasian History*, 86-87; Kurt Erdmann, 'Eberdarstellung und Ebersymbolik in Iran', *Bonner Jahrbücher des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande und des Rheinischen Provinzialmuseums in Bonn* 147 (1942) 345-382.

9 Heinrich Beck, *Das Ebersignum im Germanischen. Ein Beitrag zur germanischen Tier-symbolik* (Berlijn 1965); Thijs Porck, 'Everzwijn', *Madoc* 30:4 (2016) 206-207.

De bewondering voor de aanvalslust van het everzwijn was dermate groot dat het dier zelfs zijn naam gaf aan een militaire formatie: het zwijnshoofd (*caput porcus*) of wig (*cuneus*). Het gaat hier om een gebogen linie, met een vrij omvangrijk vooruitgeschoven centrum en terugwijkende zijden. De bedoeling was dat de beste troepen, die in het centrum stonden opgesteld, met een onstuimige charge de vijandelijke linie doorbraken. Er is veel discussie of deze formatie door Romeinse soldaten of Germaanse krijgers werd geïntroduceerd. Het staat in ieder geval vast dat beiden er gebruik van maakten. In Scandinavië stond deze formatie bekend als 'svinfylking' ('zwijnformatie' of 'zwijnslagorde').¹⁰

De Joodse traditie neemt in dit opzicht een uitzonderingspositie in. Hier werd de ever immers expliciet met het kwade geassocieerd. In Psalm 80 (79 in de Vulgaat) wordt gesproken over een 'boszwijn' ('*aper de silva*' in de Vulgaat) dat de wijnstok of wijngaard van de heer omwoelt (zie afbeelding 1). Deze passage wordt traditioneel gekoppeld aan de verwoesting van Jeruzalem door het Romeinse leger in het jaar zeventig van onze jaartelling. Het boszwijn staat dan symbool voor de keizers Vespasianus en Titus. Everzwijnen werden natuurlijk ook, net als varkens, als onreine dieren beschouwd.¹¹ De Islam nam deze visie later over. Volgens de Koran is varkensvlees onrein. Gezien het feit dat het middeleeuwse Arabisch hetzelfde woord gebruikte voor zowel everzwijnen als tamme varkens geldt het verbod voor het vlees van beide soorten.¹²

Afbeelding 1: Het boszwijn woelt de wijnstok/wijngaard van de heer om, Stuttgart Psalter (gemaakt in Parijs in de vroege negende eeuw). Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Cod.bibl.fol.23 Stuttgarter Psalter, f. 96v.

10 Philip Rance, 'Battle' in: Philip Sabin, Hans van Wees, Michael Whitby eds., *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare. Volume II: Rome from the Late Republic to the Late Empire* (Cambridge 2007) 342-378, aldaar 364.

11 Jan-Dirk Müller, 'Eber, Wildschweine überhaupt' in: Judith Klinger en Andreas Kraßeds., *Tiere: Begleiter des Menschen in der Literatur des Mittelalters* (Keulen 2017) 103-118, aldaar 103-104.

12 C. E. Bosworth, E. van Donzel, B. Lewis and Ch. Pellat eds., *The Encyclopaedia of Islam, vol. 5* (Leiden 1979) 8-9.

Het christendom bleef aanvankelijk relatief neutraal ten opzichte van het wilde zwijn. Het erkende zijn kracht en woestheid, maar koppelde het niet echt aan het kwade. In de elfde eeuw schonken edellieden in de Ardennen zelfs regelmatig een ever aan de abdij van Sint-Hubertus. Dit reflecteerde zowel het groeiende belang van Sint-Hubertus als patroonheilige van de jagers als een meer wereldse claim van de abdij op het plaatselijke jachtrecht.¹³ Jacob van Maerlant vatte in de late dertiende eeuw de gangbare visie treffend samen: het everzwijn was een sterk dier dat niet gecontroleerd kon worden.

*Aper siluester in latijn
wil in dietsch .i. wilt euer sijn
ende es .i. beeste starc ende wreed
doemen hem lieue ofte leed
men maghene in ghere manieren
te enegher doghet bestieren
maer emmer blijfti wreed ende fel¹⁴*

Varkens en everzwijnen werden in middeleeuwse teksten en afbeeldingen vrij goed van elkaar onderscheiden, iets wat vanuit biologisch oogpunt (zie volgende onderdeel) zeker niet vanzelfsprekend was. Men zou zelfs kunnen beargumenteren dat de ever de positieve aspecten van het zwijn belichaamde en het tamme varken de negatieve. Deze laatste werd al vrij vroeg met zonde (vraatzucht, wellust, etc.) geassocieerd. Aan dit onderscheid zat ook een genderdimensie vast. De everzwijnen op middeleeuwse afbeeldingen zijn in de regel keilers, mannelijke dieren dus. Deze zijn herkenbaar aan hun grote slagstanden en lange maan op de rug. Tamme varkens werden vaak als zeug geportretteerd.¹⁵

Het is de kerkvader Hieronymus die in de late vierde eeuw de associatie van het everzwijn met de duivel mogelijk maakte door het 'boszwijn' uit Psalm 79 gelijk te stellen met het in de Bijbel niet nader geïdentificeer-

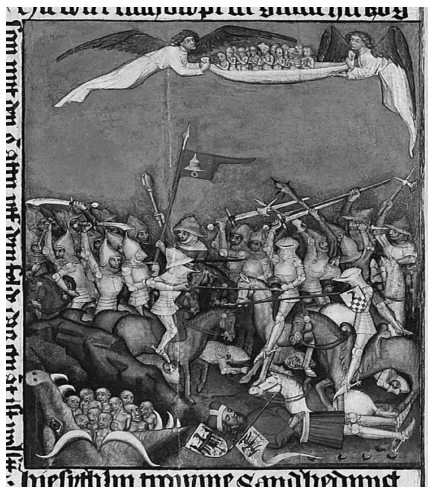
13 Alain Dierkens, 'Le cerf, le sanglier, le porc et le loup. Saints et animaux dans quelques textes hagiographiques de l' Ardenne médiévale' in: André Neuberg ed., *Bestiaire d' Ardenne. Les animaux dans l' imaginaire des gallo-romains à nos jours* (Bastogne 2006) 79-91, aldaar 81-82.

14 Jacob van Maerlant, *Der Naturen Bloeme*, ed. Maurits Gysseling, *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300) Reeks II, deel 2* (Den Haag 1981) 38 (vers 957-963).

15 Michel Pastoureaux, *Le Cochon. Histoire d'un cousin mal aimé* (Parijs 2009, herdr. 2011) 90-91.

de vierde dier uit de profetie van Daniël. Deze profetie organiseert de wereldgeschiedenis in vier wereldrijken. Het uiteenvallen van het laatste rijk valt samen met het begin van de Apocalyps. Door de ever met het vierde dier en vierde wereldrijk (in de christelijke traditie meestal als het Romeinse Rijk geïdentificeerd) te verbinden wordt het wilde zwijn in één keer ook met de Apocalyps, de Antichrist en de duivel in verband gebracht. Pas gedurende de veertiende en vijftiende eeuw wordt de koppeling van het everzwijn aan het kwade min of meer algemeen geaccepteerd.¹⁶

Een zeer goed voorbeeld van het everzwijn als negatief symbool is de triptiek van Sint Hedwig van Silezië, gemaakt in Wrocław rond 1430 (zie afbeelding 2). Het toont een gevecht tussen christenen en Mongolen (de slag bij Leignitz in 1241). De zielen van de christenen worden in een doek door engelen naar de hemel omhoog gegeven, terwijl de zielen van de heidenen via de muil van een everzwijn naar de hel gaan.¹⁷ In de late middeleeuwen was de ever immers een

Afbeelding 2: Triptiek van Sint Hedwig van Silezië (detail), gemaakt in Wrocław rond 1430. Warsaw, National Museum.

gangbaar symbool voor de geloofsvijanden van het christendom. De ridderroman van Alexander de Grote, voltooid in Doornik in 1344, beeldde de Indische vorst *Porus* af met drie everzwijnhoofden als wapenschild.

16 Müller, 'Eber, Wildschweine überhaupt', 106-109; Michel Pastoureau, 'Chasser le sanglier. Du gibier royal à la bête impure: histoire d'une dévalorisation' in: Michel Pastoureau ed., *Une histoire symbolique du Moyen Âge occidental* (Parijs 2004) 65-77, aldaar 72-74.

17 Zie ook Marcelle Thiébaux, 'The Mouth of the Boar as a Symbol in Medieval Literature', *Romance Philology* 22:3 (1969) 281-299.

Dit was een integraal onderdeel van een veel grotere strategie Alexander als een kruisvaarder *avant la lettre* te portretteren en zijn tegenstanders als moslims. Tot slot vaardigde op 15 juni 1520 Paus Leo X zijn beroemde bulle *Exsurge Domine* uit waarin hij de leer van Luther niet alleen veroordeelde, maar Luther zelf met het Bijbelse 'boszwijn' dat Gods wijngaard omwoelde vergeleek.¹⁸

De devaluatie van het everzwijn kan ook worden gezien als deel van een veel groter proces. Dieren die een belangrijke rol speelden in heidense culturen werden gedemoniseerd en vervangen door christelijke symbolen, of beter gezegd symbolen die de middeleeuwse kerk zich had toegeëigend. Het lam verving de wolf, de leeuw de beer en het edelhert het everzwijn. Mogelijk kunnen ook de koppels adelaar-raaf en haan-ringslang (basilisk) aan dit rijtje toegevoegd worden.¹⁹

Het onderscheid tussen 'goede' (christelijke) en 'kwade' (heidense) dieren komt zeer goed tot uiting in een veertiende-eeuws Frans jachttroakt, het boek van koning Modus en koningin Ratio, dat werd geschreven door de Normandische edelman Henri de la Ferrières.²⁰ De 'rode' of 'zachte' dieren (edelhert, ree en haas) stonden hier tegenover de 'zwarte', 'bijtende', of 'stinkende' dieren (everzwijn, wolf, otter, vos en beer). 'Rood' en 'zwart' verwees naar de kleur van het leidende dier (edelhert en everzwijn) en was niet representatief voor alle soorten die in een bepaalde categorie werden ondergebracht.²¹ Het mannelijk edelhert vormde een belangrijk christelijk symbool omdat zijn gewei aan een kruis deed denken. De jacht erop werd ook wel vergeleken met de lijdensweg van

18 Mark Cruse, *Illuminating the Roman d' Alexandre: Oxford Bodleian Library, MS Bodley 264: the Manuscript as Monument* (Woodbridge 2011) 173.

19 De wolf: Gherardo Ortalli, *Lupi genti culture. Uomo e ambiente nel medioevo* (Turiijn 1997); Michel Pastoureaux, *Le loup. Une histoire culturelle* (Paris 2018); Aleksander Pluskowski, *Wolves and the Wilderness in the Middle Ages* (Woodbridge 2006). De beer: Michel Pastoureaux, *L'ours. Histoire d' un roi déchu* (Parijs 2007). De raaf: Michel Pastoureaux, *Le corbeau. Une histoire culturelle* (Parijs 2021). De ringslang: Rob Lenders en Ingo A.W. Jansen, 'The Grass Snake and the Basilisk: From Pre-Christian Protective House God to the Antichrist', *Environment and History* 20:3 (2014) 319-346. Het everzwijn: Pastoureaux, 'Chasser le sanglier'.

20 Elzéar Blaze ed., *Le livre du Roy Modus et de la Royne Ratio* (Parijs 1839) 51v.-66r.

21 Het begrip zwarte dieren of zwartwild is vrij oud. De zogenaamde Wet van de Bajuwaren (6de-8ste eeuw) spreekt al over honden die op beren, 'buffels' (oerossen of wisenten) en ander grootwild of 'suaarzuuld' jagen. Aangezien het everzwijn niet expliciet wordt genoemd, was het vermoedelijk nog niet het belangrijkste 'zwarte' dier. Johannes Merkel ed., 'Leges Baiuvariorum' in : Georg Heinrich Pertz ed., *Monumenta Germaniae Historica Leges vol. 3: Leges nationum Germanicarum: Lex Alamannorum; lex Baiuvariorum; leges Burgundionum; lex Frisionum* (Hannover 1863) 183-496, aldaar 444.

Christus. Een edelhert werd immers met een meute honden achtervolgd tot het van uitputting neerviel. Het everzwijn stond daarentegen voor de duivel, de nacht en het aardse (het wroet in de grond). Het feit dat het dier niet wegloupt van zijn achtervolgers, maar zelf aanvalt werd door de kerk gezien als een teken van hoogmoed, een eigenschap van diegenen die de duivel volgen. Het boek van koning Modus en koningin Ratio associeerde het everzwijn zelfs met de ‘tien geboden van de duivel’ (zie afbeelding 3). In de loop van de vijftiende eeuw kreeg de term ‘zwarte beesten’ een meer restrictieve betekenis. Het verwees dan alleen nog naar everzwijnen. Nu nog altijd wordt het everzwijn in jagerskringen als ‘zwartwild’ aangeduid.²²

Afbeelding 3: Het everzwijn en de tien geboden van de duivel in het boek van koning Modus en koningin Ratio (vijftiende-eeuwse kopie gemaakt voor Filips de Goede). Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Handschrift 10218-19 *Le livre de chasse du Roi Modus*, f. 51 v.

De everzwijnjacht

De bespreking van dierclassificatie in het boek van koning Modus en koningin Ratio leidt ons naar het volgende onderdeel: de everzwijnjacht in de middeleeuwen. Wij zijn hierover vrij goed ingelicht omdat meerdere handboeken bewaard zijn gebleven. Deze laten ons ook toe jacht-

22 Armand Strubel, ‘Bêtes rouges et bêtes noires: à propos d’ une classification cynégétique’ in: Danièle James-Raoul en Olivier Soutet eds., *Par les mots et par les textes. Mélanges de langue, de littérature et d’ histoire des sciences offerts à Claude Thomasset* (Paris 2005) 717-728.

technieken in West-Europa met deze in Noord-Afrika en het Midden-Oosten te vergelijken. Belangrijk om hierbij in het achterhoofd te houden is dat het doden van een volwassen mannelijke ever, een keiler, het meest prestige opleverde.²³ Mannelijke en vrouwelijke everzwijnen zien er niet alleen anders uit, maar houden er ook een andere levensstijl op na. Vrouwelijke everzwijnen, zeugen of baggen genoemd, leven samen met andere zeugen en hun nageslacht ('frislingen') in groepen, de zogenaamde rotten. Keilers leven solitair en zoeken de rotten alleen in de bronsttijd (paarseizoen) op.

De eerste stap in de everzwijnjacht was vanzelfsprekend het lokaliseren van de potentiële prooi, waarbij vaak speurhonden te pas kwamen.²⁴ Een bekend zestiende-eeuws Frans handboek voor de grootgrondbezitter, *L'agriculture et maison rustique*, gaf zelfs praktisch advies hoe men everzwijnsporen van die van een varken kan onderscheiden.²⁵ Tot diep in de achttiende eeuw en soms zelfs later werden varkens immers het bos ingedreven om zich daar onder meer met noten te voeden. Als gevolg daarvan kwamen kruisingen tussen evers en varkens regelmatig voor. Middeleeuwse tamme varkens leken vermoedelijk veel meer op everzwijnen dan op onze huidige varkensrassen.²⁶

Als een keiler eenmaal was gelokaliseerd stuurden de jagers een meute honden om hem te achtervolgen en uit te putten. Everzwijnen hebben niet alleen een zeer groot uithoudingsvermogen, maar kunnen er ook voor kiezen hun achtervolger te lijf te gaan (wat edelherten zelden of nooit doen). Om deze redenen werden de jachthonden in verschillende groepen ingedeeld die elkaar moesten aflossen.²⁷ De Bourgondische hertog Filips de Goede had in de winter van 1431-1432 de beschikking over meer dan vijftig honden, mogelijk zelfs meer dan tachtig, voor de everzwijnenjacht in het Zoniënwoud en Meerdaalwoud (nabij respectievelijk Brussel en Leuven). De meute bestond vermoedelijk uit een mengeling van windhonden, brakken, spoorhonden en doggen.²⁸

23 Henri de la Ferrières en Gaston Fébus gebruikten het woord *sanglier* (everzwijn) specifiek voor een keiler. Ze duidden een vrouwelijk everzwijn als zeug (*truye*) aan. Blaze ed., *Le livre*; Joseph Lavallée ed., *La chasse de Gaston Phoebus comte de Foix* (Parijs 1854).

24 Lavallée ed., *La chasse*, 149-150.

25 Charles Estienne, *L'agriculture et la maison rustique* (Parijs 1564) 143-144.

26 Jamie Kreiner, *Legions of Pigs in the Early Medieval West* (New Haven 2020); Pastoureau, *Le Cochon*.

27 Blaze ed., *Le livre*, 32v.-35r.; Lavallée ed., *La chasse*, 60.

28 De rekening van de rentmeester van de jacht vermeldt dat Filips de Goede de beschikking had over achtenveertig 'zwijnhonden', aangeleverd door drie edellieden die hem op de jacht vergezelden. Als hertog van Brabant had hij daarnaast ook nog een eigen meute van ongeveer dertig honden die voor de everzwijnjacht waren opgeleid. Brussel,

Het uiteindelijke doel en hoogtepunt van de jacht was het moment dat een vorst of edelman zelf, zwaard of speer in de hand, de strijd met een keiler aanging.²⁹ Jachtwapens werden speciaal aangepast zodat ze niet in het dier zouden blijven steken of de ever ondanks zijn verwonding verder op de jager kon blijven inbeuken. De zogenaamde zwijnspies heeft aan de onderzijde van het lemmet een verbreding om dit te verhinderen. Sommige jachthonden droegen ook een soort harnas om hen tegen de tanden van het everzwijn te beschermen. Een wandtapijt gemaakt in vroeg-zestiende-eeuws Brussel toont Ferdinand van Habsburg, de jongere broer van Karel V, tijdens een everzwijnjacht (zie afbeelding 4). Zijn benen en onderlijf worden beschermd door een plaatharnas en hij houdt een speciaal jachtzwaard in zijn hand. De grote jachthonden die het gevaarlijkste werk voor hun rekening nemen zijn alaunts, een bijzonder agressief hondenras uit Spanje.

Afbeelding 4: Ferdinand van Habsburg op everzwijnjacht nabij Brussel, wandtapijt uit de vroege zestiende eeuw. Musée du Louvre, *Les chasses de Maximilien*, december.

In ideale omstandigheden doodde de jager de ever met één goedgerichte stoot. Het everzwijn tijdens het voorbijrijden vanaf achteren neersteken werd hierbij als de meest veilige methode beschouwd. In praktijk liep de eindfase vaak anders en dan werd het voor de jager enorm gevaarlijk (zie afbeelding 5). Minstens vier vorsten (koning Karlo- man II van West-Francië, prins Emmerik van Hongarije, keizer Johannes II Komnenos en koning Filips IV van Frankrijk) overleden tijdens een everzwijnjacht of

AR, Rekenkamer, inv. nr. 48480 Rekening van de rentmeester van de jacht 8 januari 1431-17 september 1432, f. 4r., 7v., 47v.; Christoph Niedermann, *Das Jagdwesen am Hofe Herzog Philipp des Guten von Burgund* (Brussel 1995) 97-100, 214.

²⁹ John Cummins, *The Hound and the Hawk. The Art of Medieval Hunting* (Londen 1988) 99-102.

als direct gevolg hiervan.³⁰ In Buggenhout (Oost-Vlaanderen) staat nog steeds een kapel die werd opgericht om de dood van de edelman Josse de Ryke, in december 1504, te gedenken.³¹

Afbeelding 5: Everzwijnjacht (Zwitserland, vroege veertiende eeuw). Let op het contrast tussen de twee jagers die het everzwijn met zwaarden neersteken en de jager met een zwijnspies en jachthoorn die uit angst in een boom geklommen is. Heidelberg, Universitätsbibliothek, Cod. Pal. germ. 848 Codex Manesse, f. 228 r.

Gaston Fébus, graaf van Foix, raadde jagers zelfs af een everzwijn te voet te naderen. Indien ze dit toch deden en de eerste stoot was niet meteen dodelijk, moesten ze hun speer vasthouden en de slagstanden van het woedende zwijn ontwijken 'tot God tussenkomt of hulp arriveert'. Fébus beweerde in zijn jachthandboek ook dat het everzwijn het gevaarlijkste dier om te bejagen was, nog gevaarlijker dan een leeuw, omdat het de jager met één klap kon doden. Hij beweerde zelf gezien te hebben hoe een ever met zijn slagstanden een jager in één beweging van knieën tot borst openreet.³²

30 Karloman II werd gewond door de speer van een medejager en Johannes II Komnenos door zijn eigen vergiftigde pijlen toen zijn hand door een aanvallende ever van zijn speer werd weggeslagen. Harry J. Magoulias ed., *O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates* (Detroit 1984) 23; Pastoureau, 'Chasser le sanglier', 73; Georg Heinrich Pertz, 'Annales Vedastini' in: Georg Heinrich Pertz ed., *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores* 2 (Hannover 1829) 196-209, aldaar 201; Georg Waitz, *Annales Hildesheimenses* (Hannover 1878) 36.

31 Jan Lindemans, 'Buggenhoutbosch en de Kapel van den Nood Gods', *Eigen Schoon* 5-6 (1912) 81.

32 Lavallée ed., *La chasse*, 56-57, 216-221.

Fébus had geen ervaring met de leeuwenjacht. Zijn uitspraak moet dus met een korrel zout worden genomen. Er is evenwel een tweede getuigenis bewaard gebleven, van iemand die wel ervaring had met zowel de everzwijn- als leeuwenjacht. Het gaat om de Syrische edelman Usāma ibn Munqidh, die leefde in de twaalfde eeuw. Hij zegt expliciet in zijn leerboek dat het everzwijn nog dodelijker dan een leeuw zou zijn als het de klauwen en tanden van deze laatste had.³³ Zijn verklaring is des te waardevoller omdat hij everzwijnen op min of meer dezelfde manier als West-Europese edellieden bejaagde: te paard met lans of zwaard. Daar tegenover staat het jachthandboek van de veertiende-eeuwse Mamlukse officier Ibn Manglî. Hij doodde everzwijnen bij voorkeur door er te paard met pijl en boog op te schieten. Een ander onderscheid met de Latijns christelijke situatie is dat islamitische jagers zelden of nooit honden gebruikten om everzwijnen te achtervolgen.³⁴

Het meest opvallende detail in jachttraktaten uit Noord-Afrika (Marokko en Egypte) is dat zij de jager aanraden met zijn gezicht op de grond te gaan liggen als hij het everzwijn niet kan bedwingen.³⁵ Deze noodgreep werd ook al door Xenophon geadviseerd, maar het is onduidelijk of hier sprake is van directe invloed. Het zorgt ervoor dat de ever zijn slagstanden niet op een effectieve manier kan gebruiken, maar de jager alleen kan vertrappelen of bijten. Ibn Manglî merkte op dat als het paard van de jager wegloopt omdat het nog nooit een everzwijn gezien heeft, dat geen slechte zaak is (vooral als het een snel paard was). Men kan hem echter moeilijk een gebrek aan moed verwijten. Eerder in hetzelfde handboek zette hij op basis van eigen ervaring uiteen hoe een jager een leeuw met speer en sabel te voet kon doden.³⁶

In zowel Noord-Afrika en het Midden-Oosten als Europa werden tevens valkuilen gebruikt om evers te vangen. Dit was vooral het werk van boeren die hun velden, wijngaarden en tuinen wilden beschermen.³⁷

33 Philip K. Hitti ed., *An Arab-Syrian Gentleman & Warrior in the Period of the Crusades. Memoirs of Usāma ibn Munqidh (Kitab al-I'tibar)* (New York 2000) 155, 251-252.

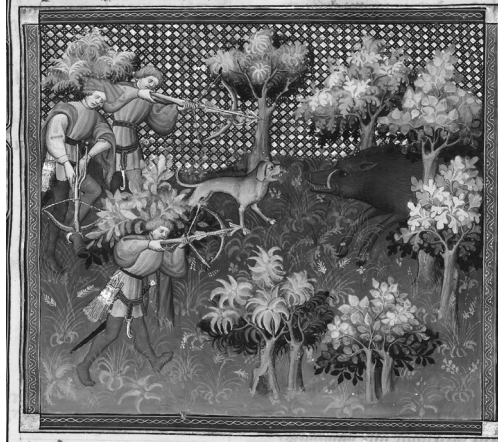
34 Ibn Manglî, *De la chasse. Commerce des grands de ce monde avec les bêtes sauvages des déserts sans onde*, ed. François Vitré (Parijs 1984) 90-91.

35 Terence Clark and Muawiya Derhalli eds., *Al Mansur's Book on Hunting* (Warminster 2001), 84; Ibn Manglî, *De la chasse*, 91.

36 De Egyptische paardenarts Abû Bakr Ibn Badr geeft in zijn handboek ook advies hoe verwondingen die door een everzwijn zijn veroorzaakt verzorgd kunnen worden. Abû Bakr Ibn Badr, *Hippologie et médecine du cheval en terre d' Islam au XIVe siècle. Le traité des deux arts en médecine vétérinaire dit Le Nâceri*, ed. M. M. Hakimi en C. Degueurce (Parijs 2006) 97-98; Ibn Manglî, *De la chasse*, 77, 90.

37 Clark and Derhalli eds., *Al Mansur's Book*, 84; Hitti ed., *An Arab-Syrian Gentleman & Warrior*, 243; Lavallée ed., *La chasse*, 252.

Edellieden als Gaston Fébus kenden deze vangstmethode, maar haalden er hun aristocratische neus voor op. In zijn jachthandboek beschrijft Fébus de valkuilen kort en verklaart dan dat hij er niets meer over zegt omdat het een techniek van het gemene volk, keuterboeren en dorpelingen is.³⁸ Indien er veel everzwijnen op korte tijd moesten worden gevangen, voor de vleesvoorziening bijvoorbeeld, maakten jagers gebruik van kruisbogen, verassingsaanvallen met honden, en netten en hagen die in het bos werden opgesteld en waar hele rottens naartoe werden gedreven (zie afbeelding 6).³⁹

Afbeelding 6: Everzwijnjacht met kruisbogen en honden, late veertiende eeuw. Parijs, Bibliothèque nationale de France, Département des Manuscrits, Français 616 Gaston Phébus, *Livre de chasse- Gace de la Buigne, Déduits de la chasse*, f. 116 r.

Het everzwijn en adel

Voor de middeleeuwse edelman was het everzwijn duidelijk niet zomaar een symbool van het kwade, maar een waardige tegenstander tijdens de jacht. Dit betekent ook dat het beeld van evers, dat in adellijke kringen circuleerde, enigszins verschilde van de officiële kerkelijke visie.⁴⁰ De jachttraktaten die aan de Castiliaan-

38 Lavallée ed., *La chasse*, 244-245.

39 Blaze ed., *Le livre*, 59v.-60r., 69; Cummins, *The Hound and the Hawk*, 102-103; Lavallée ed., *La chasse*, 220, 246, 265-268.

40 Ook in de middeleeuwse Islam waren attitudes ten opzichte van het everzwijn niet zonder meer negatief. Een veertiende-eeuws Marokkaans jachttraktaat noemt zijn vlees zeer geschikt voor de mens en Ibn Manglî kent zijn botten medische waarde toe. Clark

se vorst Alfonso XI (eerste helft veertiende eeuw) en de Portugese koning Johan I (vroegevijftiende eeuw) worden toegeschreven hechten veel meer belang aan de beer en het everzwijn dan aan het edelhert. De uitdaging die de jacht op deze gevaarlijke dieren bood was dus belangrijker dan het door geestelijken gepropageerde idee dat het edelhert het meest prestigieuze jachtwild zou moeten zijn.⁴¹

In vechtböeken uit de late middeleeuwen, praktische handböeken waarin het gebruik van allerlei wapens in een tweegevecht wordt beschreven, is 'ever' de naam voor een bepaalde positie. De strijder houdt zijn zwaard naar beneden gericht om een aanval af te weren of met een plotse houw naar boven de tegenstander van onder tot boven open te rijten. Dit is precies wat een everzwijn met zijn slagstanden doet.⁴² In de kroniek van de abdij van Sint-Truiden wordt beschreven hoe de militie van de stad in 1365 de burcht van Rummen aanviel met twee belegeringstuigen die 'aper' ('everzwijn') worden genoemd. Het gaat om stormrammen waarmee op de burchttorens werd ingeboukt.⁴³

Men zou ook kunnen beargumenteren dat iedereen de woestheid en kracht van het everzwijn erkende, maar dat er grote enigheid was of deze karakteristieken als positief of negatief geduid moesten worden. Deze tweedeling was geen eenvoudige kloof tussen geestelijken enerzijds en krijgers of edellieden anderzijds. Zij is immers terug te zien in eenzelfde tekst, namelijk het Nibelungenlied, een heldenepos uit de vroege middeleeuwen. In dit verhaal, waarvan de oudste geschreven versie uit 1200 dateert, worden krijgers die een veel takrijkere tegenstander onvervaard te lijf gaan met een ever vergeleken. In een droom die de moord op de held Siegfried aankondigt, symboliseert het everzwijn echter ook zijn moordenaars. In het ridderepos van Tristan en Isolde speelt het everzwijn eveneens een dubbele (positieve en negatieve) rol.⁴⁴

De associatie van het everzwijn met Romeinse keizers in de Joodse traditie vergrootte deze complexiteit nog. In de middeleeuwen was het Romeinse Rijk een voorbeeld naar waar werd opgekeken en waarmee men zich vooral op politiek vlak graag mee associeerde. Het everzwijn werd op deze manier een symbool van macht en politieke legi-

and Derhalli eds., *Al Mansur's Book*, 83-84; Ibn Manglî, *De la chasse*, 91-92.

41 Cummins, *The Hound and the Hawk*, 97.

42 Guy Windsor, *From Medieval Manuscript to Modern Practice. The Longsword Techniques of Fiore dei Liberi* (s.l. 2020) 170-171, 178.

43 Camille de Borman ed., *Chronique de l'abbaye de Saint-Trond*, vol. I (Luik 1877) 332-333.

44 Müller, 'Eber, Wildschweine überhaupt', 104-106, 112-118; Manfred Zips, 'Tristan und die Ebersymbolik', *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 94 (1972) 134-152.

tiniteit.⁴⁵ In de Britse context mag het belang van de Keltische traditie zeker niet onderschat worden. De zogenaamde Profetieën van Merlijn, die door Geoffrey of Monmouth in de twaalfde eeuw werden opgeschreven, associëren het everzwijn namelijk met koning Arthur ('het everzwijn van Cornwall').⁴⁶

Het hoeft bijgevolg geen verwondering te wekken dat meerdere middeleeuwse vorsten het everzwijn als politiek symbool gebruikten. In 1334, bijvoorbeeld, werd Hertog Jan III van Brabant geconfronteerd met een coalitie van naburige vorsten. Dit stimuleerde één van zijn herauten om een oorlogsgedicht te schrijven, getiteld 'Van den ever'. Hierin wordt de hertog vergeleken met een everzwijn en zijn vijanden met jachthonden die ondanks hun overmacht te bang zijn om aan te vallen. Het gedicht bleek profetisch, want de hele coalitie viel snel uiteen.⁴⁷

Wat meendi, dwase ?

Waendi enen hase

Hebben voir di ?

Te dinen scanden

Sijn dine tanden

Hem comen so bi

Ic rade di, kere !

En com nemmermere

In des Evers pas.

Ende, om dat gi immer wilt

Scoren sinen scilt

So haver das⁴⁸

45 Wilfried Schouwink, 'The Wild Pig in Medieval Historiography. How a Pagan Devil Becomes a Christian Ruler' in: Alessandro Vitale Brovarone en Gianni Mombello eds., *Atti del V Colloquio della International Beast Epic, Fable and Fabliau Society*, Torino/St-Vincent, 5-9 settembre 1983 (Alessandria 1987) 301-311.

46 Lesley A. Coote, *Prophecy and Public Affairs in Later Medieval England* (York 2000) 50-52, 105-109.

47 Piet Avonds, 'Heer Everzwijn. Oorlogspoëzie in Brabant in de veertiende eeuw', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 63 (1980) 17-27; Remco Sleiderink, *De stem van de meester. De hertogen van Brabant en hun rol in het literaire leven (1106-1430)* 114-115.

48 *Scoren* betekent scheuren (zijn schild scheuren). *So haver das* is verwijst naar houw-

Wij kennen de volledige tekst van het gedicht omdat het is opgenomen in een bekend heraldisch werk, het Wapenboek Gelre, uit de late veertiende eeuw. Naast de tekst van het gedicht staat een ever met een mantel dat het wapenschild van Hertog Jan III draagt (zie afbeelding 7). Een miniatuur in de vijftiende-eeuwse inventaris van de oorkonden van Brabant beeldt het gedicht visueel uit. Hier worden de hertog van Brabant (een everzwijn) en zijn enige bondgenoot, de hertog van Bar (een jachthond) omringd door hun vijanden (ook jachthonden).⁴⁹ Een opvallend detail is de toevoeging van een muur tussen de jachthonden en hun prooi. Dit is mogelijk een verwijzing naar een jachtpark of tuin (of, meer specifiek, de Bijbelse tuin van Eden).⁵⁰

Afbeelding 7: Everzwijn met het wapenschild van Jan III van Brabant, late veertiende eeuw. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, handschrift 15.652-653, Wapenboek Gelre, f. 2v.

De hertogen van Brabant waren zeker geen buitenbeentje in hun bewondering voor het everzwijn. De Hollandse heren van Brederode, de Luikse edelman Willem van der Marck, de Engelse koningen Edward III en Richard III en de familie de Vere, Earls of Oxford, gebruikten de ever ook als devies en symbool.⁵¹ In de late vijftiende eeuw voerden vele edelen een

en ('Houw daar'). J.F. Willems, 'Wapenlied van Jan den IIIe, hertog van Brabant', *Belgisch Museum voor de Nederduitsche Tael- en Letterkunde en de Geschiedenis des Vaderlands* I (1837) 287-296.

49 De hertog van Bar werd vermoedelijk als jachthond afgebeeld omdat in 1416 een nieuwe ridderorde, de Orde van de Windhond (*Ordre du Lévrier*), in zijn hertogdom werd opgericht. Het oorspronkelijke, veertiende-eeuwse, gedicht associeerde hem niet met een bepaald dier.

50 Brussel, Algemeen Rijksarchief (AR), Manuscripts Divers, nr. 983, f. 496; Janick, Appelmans, 'Werd het wapendicht Van den ever in 1438 te Leuven opgevoerd?', *Eigen Schoon & De Brabander* 100 (2017) 469-484.

51 Bijzonder ironisch in deze context is dat Robert de Vere, Duke of Ireland in 1392

wapenteken naast hun eigenlijke wapenschild. Voor deze ontwikkeling zijn meerdere factoren verantwoordelijk. De heraldiek was onder meer zo complex geworden dat het zijn oorspronkelijke rol, de herkenning van vriend en vijand op het slagveld, niet meer kon vervullen. Adellijke heren maakten dus gebruik van eenvoudigere symbolen die ze ook als een soort van badges aan hun volgelingen uitdeelden.⁵² De aanhangers van Willem van der Marck, bijgenaamd 'Het Everzwijn van de Ardennen' droegen rode kledij met het hoofd van een everzwijn op hun linkermouw.⁵³

De levensloop van deze edellieden vertoonde ook opvallende gelijkenissen met die van een everzwijn. De dood van Richard III in 1485 op het slagveld te Bosworth, te voet strijdend en omringd door een overmacht aan vijanden, was zijn wapendier meer dan waardig. Datzelfde jaar stierf Willem van der Marck op het schavot in Maastricht voor een lange lijst van misdaden. De meest beruchte hiervan is ongetwijfeld dat hij in 1482 de bisschop van Luik eigenhandig op het slagveld doodde, of daar ten minste opdracht toe gaf.

Hun politieke tegenstanders maakten op hun beurt ook maar al te graag gebruik van de ever symboliek. De Franse dichter Eustache Deschamps (late veertiende eeuw) verwijst in zijn gedichten bijvoorbeeld naar de Engelse koning als een everzwijn en naar zijn Franse tegenhanger als een edelhert.⁵⁴ De Engelse edelman William Collingbourne, een tegenstander van Richard III, vergeleek deze laatste met een 'hog' (een gecastreerd mannelijk varken).⁵⁵

Een gelijkaardige controverse over de symbolische rol van het everzwijn is te zien in de zogenaamde 'Saubannerzug' van 1477. Een groep Zwitserse soldaten die deel hadden genomen aan de slag bij Nancy rukten op naar Genève met een banier die een everzwijn en een knuppel toonde. Historici deden deze episode traditioneel af als een groep vandalen die in de carnavalstijd voor onrust zorgden en zich onder een 'zeugbanier' ('Saubanner') schaarden. Een miniatuur in de eigentijdse kroniek

tijdens een everzwijnjacht nabij Leuven overleed (vermoedelijk in het Meerdaalwoud). Coote, *Prophecy and Public Affairs*, 79-80, 105-109, 130-133, 143-144, 149, 200, 205-207, 231; Bernard Marillier, *Le sanglier héraldique* (Bonchamp-Lès-Laval 2003).

52 Malcolm Vale, *War & Chivalry. Warfare and Aristocratic Culture in England, France and Burgundy at the End of the Middle Ages* (Londen 1981) 96-98.

53 Claude Gaier, *Art et organisation militaires dans la principauté de Liège et dans le comté de Looz au Moyen Age* (Brussel 1968) 135.

54 Miren Lacassagne en Thierry Lassabatère, *Les 'ditez vertueulx' d' Eustache Deschamps: forme poétique et discours engagé à la fin du moyen âge* (Parijs 2005) 88-89, 101-102.

55 Karen Raber, 'The Tusked Hog: Richard III's Boarish Identity' in: Pia F. Cuneo ed., *Animals and Early Modern Identity* (Farnham 2014) 191-207.

van Bern toont echter duidelijk een keiler (zie afbeelding 8). Bovendien spreken de oudste historische bronnen over een 'ever' ('Eber') en specifieke politieke eisen.⁵⁶ De verwarring over de identiteit van het zwijn is echter wel symptomatisch voor een groter probleem. Doordat zowel het everzwijn als het tamme varken in toenemende mate met zonde en het kwade werden geassocieerd, werd het onderscheid tussen beiden minder essentieel.

Het everzwijn in de laatmiddeleeuwse Nederlanden

Het noemen van het beroemde 'Everzwijn van de Ardennen' brengt ons bij het laatste onderdeel: de verspreiding van het everzwijn in de laatmiddeleeuwse Nederlanden. De vorige paragrafen wezen meermaals op het spanningsveld tussen de positieve en negatieve aspecten van het everzwijn als symbool. Levende everzwijnen hadden met een gelijkaardige mengeling van depreciatie en appreciatie te maken.

In de middeleeuwen was schade aan landbouwvelden door vee en wilde dieren een belangrijk probleem. Toch beschouwden landbouwers everzwijnen en varkens als bijzonder destructief omdat zij de gewassen niet alleen opaten (zoals paarden, runderen, ganzen of herten), maar ook de grond omwoelden. Waar evers een belangrijke rol speelden in de adellijke jacht konden zij echter op bescherming rekenen. In het Hertogdom Brabant, bijvoorbeeld, waar het jachtrecht vanaf 1356 relatief vrij was, mochten enkel personen die er een adellijke levensstijl op na hielden everzwijnen doden. Dit recht gold bovendien enkel voor gebieden die buiten de hertogelijke jachtterreinen (waranden) lagen.⁵⁷

Everzwijnen bleven natuurlijk niet gehoorzaam in deze - vaak omwalde of omheinde - bosgebieden en ondernamen nachtelijke tochten naar omliggende akkers en weilanden. Dit zorgde voor spanningen met plaatselijke boeren die geen toestemming hadden om op evers te jagen. In het graafschap Vlaanderen was het bos van Houthulst bij Ieper een voortdurende bron van zorg. Het fungeerde namelijk als een soort eiland of toevluchtsoord voor wilde dieren in het midden van een vrij dichtbevolkte regio. Opmerkelijk genoeg waren niet alle 'bosvarkens' die voor overlast zorgden everzwijnen.⁵⁸

56 Andreas Würigler, 'Vom Kolbenbanner zum Saubanner. Die historiographische Entpolitisierung einer Protestaktion aus der spätmittelalterlichen Eidgenossenschaft', in: Peter Blickle en Adam Thomas eds., *Bundschuh. Untergrombach 1502, das unruhige Reich und die Revolutionierbarkeit Europas* (Stuttgart 2004) 195-215.

57 Josephus Petrus Wilhelmus Antonius Smit, *Het Brabantsche jachtrecht voor de regering van Karel den Stouten* (Amsterdam 1911) 57, 67-68.

58 In de jaren 1380 zag Beatrijs Paeus uit Mollem (ten noordwesten van Brussel, nabij de grens met het graafschap Vlaanderen) zich op een avond geconfronteerd met

Afbeelding 8: Miniatuur van de opstandige Zwitserse soldaten en hun 'everbanier', late vijftiende eeuw. Bern, Burgerbibliothek, Mss.h.h.l.3. Diebold Schilling, *Amtliche Berner Chronik*, Bd. 3.

In streken waar echte everzwijnen talrijk waren, zoals de Ardennen, Eifel en aangrenzende gebieden, golden speciale regels zodat landbouwschade enigszins beperkt kon worden. In 1389 liet Filips de Stoute optekenen op welke rechten hij als nieuwe hertog van Limburg, een vorstendom ten zuidoosten van Maastricht, kon rekenen. Iedereen mocht daar op everzwijnen jagen, maar het hoofd en poten van de gedode dieren kwamen aan de hertog toe.⁵⁹ De jacht was dus vrij, maar omdat de ever adellijk jachtwild was, moest de succesvolle jager erkentelijkheid tonen tegenover zijn vorst door hem het hoofd en poten van het gedode zwijn te schenken.⁶⁰ Dergelijke regelingen waren vrij oud. In 1015, bijvoorbeeld, gebood Ottone Orseolo, doge van Venetië, de inwoners van Eraclea al hem het hoofd en poten van elk volwassen everzwijn te brengen dat zij

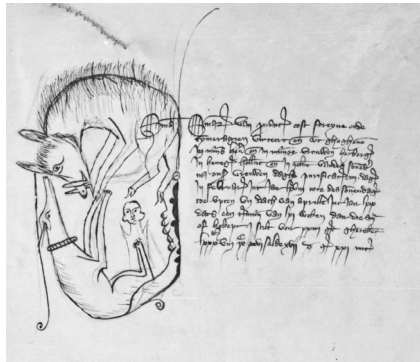
vier 'bosverken' die haar om eten vroegen. Uit angst gaf ze toe en de ongewenste gasten verdwenen nog diezelfde nacht. De vier werden later echter gearresteerd en toen kreeg Beatris ook problemen omdat ze hen onderdak had geboden. De bosvarkens in kwestie waren dan ook geen evers, maar vogelvrijverklaarden of struikrovers. Het is niet duidelijk of 'bosverken' een rechtstreekse afgeleide is van het Latijnse 'aper de silva'. Jacques Bolsée ed., *La grande Enquête de 1389 en Brabant* (Brussel 1929) 240-241.

59 Fritz Quicke, 'Une enquête sur les droits et revenus du duc de Limbourg, seigneur de Dalhem et des pays d' Outremeuse (1389-1393)', *Bulletin de la Commission royale d' Histoire* 96 (1932) 347-416, aldaar 363-364.

60 Jagers die zich niet aan dit gebruik hielden riskeerden hoge boetes. Pierre Gresser, 'Chasse et forêts princières en Franche-Comté XIVE-XVE siècles' in: Andrée Corvol ed. *Forêt et chasse Xe-XXe siècle* (Parijs 2004) 145-161, aldaar 157.

doodden.⁶¹

In het grootste deel van het huidige Nederland waren zulke toegevingen waarschijnlijk niet wenselijk, daar everzwijnen in de veertiende eeuw al sterk in aantal waren gereduceerd. In 1393 en 1394 worden ze nog in rekeningen van de graven van Holland vermeld, maar mogelijk ging het hier om inwijkelingen uit naburige vorstendommen (Utrecht en Gelre).⁶² Voor het bruiloftsmaal van Catharina van Beieren op 7-9 januari 1369 moesten immers vierentwintig en halve everzwijnen en drie everzwijnhoofden uit Henegouwen worden aangevoerd (zie afbeelding 9).⁶³ De oorzaak voor de relatieve zeldzaamheid van het wilde zwijn in laat-middeleeuws Nederland ligt waarschijnlijk in een combinatie van overbejaging, habitatverlies en concurrentie met vee. Evers zijn omnivoren, maar ze zijn sterk afhankelijk van de beschikbaarheid van noten (vooral eikels). In veel bossen waren er vermoedelijk ofwel te weinig vruchtdragende bomen ofwel werden er zoveel tamme varkens het bos ingedreven dat er niet genoeg voedsel voor everzwijnen overbleef.

Afbeelding 9: Everzwijn en jachthond op het laatste folio van een rekening van de graven van Holland, 1370. Den Haag, Nationaal Archief, Graven van Holland, inv. nr. 1227 Rekening van heer Koenraad van Silice, kapelaan en proost van Bergen, 4 februari 1369-7 februari 1370.

61 Massimo Scheggi, *La Bestia Nera. Caccia al cinghiale fra mito, storia e attualità* (Firenze 1999) 42.

62 Boer D.E.H., Faber D.J., and M.J. van Gent eds, *De rekeningen van de grafelijkheid van Holland uit de Beierse periode. Serie I. De rekeningen van de tesorier en de dijkgraaf van de Grote Waard*, deel: 1393-1396 (Den Haag 1997) 128, 132, 133, 181.

63 Antheun Janse en Johanna Maria van Winter, 'Een bruiloftsmaal aan het Hollandse hof in 1369', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 3 (2000) 162-195, aldaar 174, 176-177, 182, 188.

De rekening van de waldgraaf van het Rijkswoud, bijvoorbeeld, wijst erop dat er rond Kerstmis 1408 nog een everzwijnjacht in de buurt van Nijmegen plaatsvond. Het gaat hier waarschijnlijk om de prestigieuze versie (te paard met een meute honden). Of evers een permanent onderdeel van de fauna van het Rijkswoud uitmaakten is verre van zeker. Volgens de rekening werden er dat boekjaar slechts twee everzwijnen gedood tegenover twintig edelherten. Er werden wel meer dan tweehonderd varkens het bos ingedreven.⁶⁴ Mogelijk bleef er onvoldoende voedsel over voor een omvangrijke everzwijnpopulatie. In 1418 huisden er nog everzwijnen in het Rijkswoud, want de rekening van de waldgraaf vermeldt een betaling voor het onderhoud van zeven frislingen ('*verxken*'). Zes daarvan overleden echter voordat ze aan de hertog konden worden geschonken. De zevende werd in een mand naar de hertog in Hambach (Gulik) gebracht.⁶⁵ Waarschijnlijk eindigde het dier zijn of haar bestaan in een jachtpark.⁶⁶

Ook in het noordoosten van het huidige Nederland waren everzwijnen vrij zeldzaam. In de vijftiende eeuw kreeg het stadsbestuur van Deventer ieder jaar van bevriende edellieden wild aangeboden. In de overgrote meerderheid van de gevallen waren dit reeën, soms ook een edelhert en slechts af en toe een everzwijn. De schepenen kregen nog een dode ever, of een deel daarvan, aangeboden uit Oldenzaal in 1472, Münster in 1474, Gemen (Borken) in 1475, Coevorden in 1478 en Bevervoorde in 1480.⁶⁷ Het landrecht van Westerwolde (Groningen) uit 1470 gaf iedereen toestemming met honden op everzwijnen en wolven te jagen, een erkenning van hun schadelijkheid, maar legde ook vast dat de gevangen dieren aan de heer van de jager toebehoren.⁶⁸ Het gaat dus om het hele dier en niet het beste stuk, zoals in het hertogdom Limburg het geval was. In de vroege zestiende eeuw waren everzwijnen zo zeldzaam

64 Arnhem, Gelders Archief (GA), 1 Graven en hertogen van Gelre, graven van Zutphen, inv. nr. 3340 Rekening Waldgraaf Frederik Naven, 25 juli 1408-25 juli 1409, f. 3r., f. 4 v.

65 Arnhem, GA, 1, inv. nr. 3344 Rekening Waldgraaf Zweder van Zandwijck, 13 juli 1417-13 juli 1418, f. 17v.

66 De hertogen van Brabant en Bourgondië hielden ook everzwijnen in hun jachtpark te Tervuren (Brussel). Niedermann, *Das Jagdwesen*, 248; Raymond van Uytven, *De papegaai van de paus. Mens en dier in de Middeleeuwen* (Leuven 2003) 265.

67 Deventer, Stadsarchief, 698 Cameraars, 23h. Rekening Evert van Graes 1464/1, f. 3 r-v.; 25f Rekening Roloff Michiels 1472/2, f. 4v.; 25i Rekening Bruyn Andriesz. 1474/2, f. 5r.; 26b Rekening Willem (geen achternaam) 1475/2, f. 4r., 5r.; 26h Rekening Bruen Andriesz. 1478/2, f. 13v.; 27b Rekening Evert van Leyden 1480/2, f. 13r.

68 Karl Otto Johannes Theresius Freiherr von Richthofen (ed.), *Friesische Rechtsquellen* (Berlijn 1840) 266.

geworden dat ze in 1534 nabij Lobith met knollen werden bijgevoerd.⁶⁹

Het everzwijn verdween zeker niet zonder slag of stoot uit Nederland. Regelmatig doken opnieuw zwervers op, voornamelijk afkomstig uit de Eifel of de Kleefse wouden.⁷⁰ In de zestiende eeuw werd het dier mogelijk doelbewust uitgezet in Holland en Breda door de prins van Nassau. In het huidige België kon de soort zelfs van oorlogsomstandigheden profiteren, in de jaren 1490 en 1590 bijvoorbeeld, om zich te vermenigvuldigen en nieuwe gebieden te koloniseren.⁷¹ Everzwijnen vertoonden in dit opzicht opvallende gelijkenissen met wolven, voor wie ze waarschijnlijk ook als prooi fungeerden. De band tussen oorlog/geweld en everzwijnen heeft zich echter op een andere manier ontwikkeld dan de vermeende relatie tussen oorlog en wolven.⁷²

Conclusie

De relatie tussen mens en everzwijn was in de middeleeuwen minstens even complex als de dag van vandaag. Het dier had zijn voor- en tegenstanders. Everzwijnen werden door de kerk gedemoniseerd en door boeren gevreesd, maar door vorsten en hoge adel beschermd. Aan deze relatie kwam eigenlijk pas een eind in de loop van de achttiende en negentiende eeuw. De oorzaak hiervoor lag in nieuwe visies op bosbeheer alsook het verdwijnen van zijn belangrijkste natuurlijke predator: de wolf. Zeer bekend is bijvoorbeeld dat Jozef II na een inspectietocht door de Oostenrijkse Nederlanden in 1781 het bevel gaf alle everzwijnen in vorstelijke wouden uit te roeien.⁷³

69 Gerard van Hasselt, *Bydragen voor d'oude Geldersche maaltyden* (Arnhem 1805) 110. Zie ook J.S. v. V., 'Jachtdelict', *Bijdragen en Mededeelingen Gelre* 11 (1908) 48.

70 Jan de Rijk, 'Geschiedenis van het wilde zwijn (sus scrofa) in Nederland', *Huid en Haar* 6 (1987) 18-24, 75-77; Elio Pelzers, 'Beknopte historie van het wilde zwijn in Nederland', *Zoogdier* 1:1 (1990) 25-29.

71 Guido Tack, Paul van den Bremy en Martin Hermy, *Bossen van Vlaanderen. Een historische ecologie* (Leuven 1993) 159.

72 Sander Govaerts, 'Wolves and Warfare in the History of the Low Countries, 1000-1800' *BMGN-Low Countries Historical Review* 137:1 (2022) 4-27.

73 De wolf is de belangrijkste natuurlijke predator van het everzwijn in West-Europa. Door het verdwijnen van de wolf tijdens de achttiende en negentiende eeuw konden everzwijnpopulaties in tijden van overvloed veel sneller toenemen (en dus schade aanrichten). In de achttiende eeuw werden ook nieuwe visies op bosbeheer verspreid die houtproductie centraal stellen. Het gevolg hiervan is dat dierlijke aanwezigheid steeds meer als hinderlijk werd ervaren. Varkens (wilde of tamme) woelen de grond om. Als het slechts om beperkte aantallen dieren gaat stimuleert dit het ontkiemen van jonge bomen. Als het aantal varkens daarentegen zeer hoog is wordt de regeneratie van het bos (en dus de houtproductie) geschaad.

Van de historische connectie tussen het everzwijn en strijdbaarheid of vechtlust is nu relatief weinig overgebleven. De jacht gebeurt tegenwoordig vooral met geweren vanuit een hoogzit. Eén van de zeldzame herinneringen aan lang vervlogen tijden is het motto van de Ardense jagers, een eenheid van het Belgische leger. Zij voeren een everzwijn als symbool met het devies '*Résiste et mords!*' (Weersta en bijt!). Sinds jaar en dag loopt ook een ever voor de troepen uit op parades. Deze mascottes zijn in de regel zeugen, iets dat middeleeuwse edellieden en soldaten waarschijnlijk onaanvaardbaar zouden gevonden hebben. Volgens de verantwoordelijke militair zijn zij makkelijker tam te maken.

De band tussen adel en everzwijnjacht bestaat wel nog steeds. Hendrik van Mecklenburg-Schwerin speelde een hoofdrol in de herintroductie van het everzwijn op de Veluwe in 1907, wat hem de bijnaam 'Varkensheintje' opleverde. Zijn achterkleinzoon, Koning Willem-Alexander, zet de everzwijnjacht anno 2022 voort op het Loo, maar kan daarvoor op steeds minder maatschappelijk begrip rekenen. Tegenwoordig vinden jagersverenigingen en landbouwers elkaar vooral als bondgenoten tegen zogezegde 'schadelijke diersoorten'. Hun beschermende rol is overgenomen door dierenrechten- en natuurbeschermingsorganisaties. Spijtig genoeg slagen deze er niet in de economische redeneringen en antropocentrisme dat de huidige mens-everzwijn relatie beheerst daadwerkelijk te beëindigen of zelfs maar af te zwakken. Een terugkijk op de rijke middeleeuwse traditie brengt daar hopelijk verandering in.

'Directeur? Dat gaan we natuurlijk niet doen!'

Een afscheidsinterview met Carla van Baalen

Kris van der Aar en Emiel Geurts

Foto: Henriëtte Guest

Op 1 maart van dit jaar trad Carla van Baalen (1958) terug als directeur van het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis (CPG). Vanaf 1998 bekleedde zij bij dit onderzoeksinstituut, dat aan de Faculteit der Letteren verbonden is, deze leidende functie. Tussen 1986 en 1990 was zij ook al als onderzoeker in dienst van het CPG geweest. Bovendien werkte Van Baalen sinds 2001 aan de Radboud Universiteit als bijzonder hoogleeraar en later hoogleraar op persoonlijke titel, met als leeropdracht parlementaire geschiedenis van Nederland. In deze hoedanigheden was zij meermaals als 'duider' van de Haagse

politiek op nationale televisie te zien en maakte zij deel uit van verschillende door de overheid geïnitieerde onderzoekscommissies. Ex Tempore zag redenen genoeg voor een afscheidsinterview en ging op bezoek bij Van Baalen, die uitgebreid en openhartig vertelde over onder meer haar persoonlijke interesse voor (politieke) geschiedenis, haar loopbaan en 'haar' instituut.

Meer dan moderne parlementaire geschiedenis

Een geboren historicus – zo zou je Van Baalen, afgaande op haar eigen woorden, kunnen typeren. Al voordat ze in klas 4 van de basisschool – 'ja, tegenwoordig heb je groepen, maar ik zat nog in klassen' – tot haar vreugde 'eindelijk' geschiedenisonderwijs kreeg, vond ze het verleden al interessant. Het Westland, Van Baalens geboortegrond, bleek een vruchtbare voedingsbodem voor deze interesse. 'Ik heb als kind ook "archeoloogje" gespeeld', vertelt ze. 'Dat kon bij ons, omdat mijn vader tuinder was, dus we hadden een grote tuinderij. En op een bepaald veldje was ooit een vuilstortplaats geweest, dus als je daar ging graven, dan vond je onder meer oude mosterdpotjes.' Dan staat Van Baalen op en loopt ze richting de grote boekenkast die zich achter de stoelen van de beide interviewers bevindt. Van een van de planken pakt ze vervolgens prompt een mosterdpotje, dat ze midden op tafel zet. 'Wat een toeval! Kijk, die vond ik dan!' Wanneer haar voorliefde voor geschiedenis precies begonnen is en waarom, zegt Van Baalen niet te weten. 'Ik vond geschiedenis gewoon

altijd interessant.'

Haar eigen achtergrond vormde echter ook een obstakel om haar interesse in geschiedenis verder te ontplooien in de vorm van een studie. 'Ik kom dus uit het Westland en daar was het niet gebruikelijk om te gaan studeren, en al helemaal niet als je een meisje was', vertelt Van Baalen. 'Er was al wel een soort van Cito-toets in 1971, toen ik in de zesde klas zat, en er waren wel een paar kinderen die zo'n toets kregen, maar ik niet. Dat was helemaal niet nodig. Als je het hoog in je bol had, dan ging je naar de mavo, en anders ging je naar de tuinbouwschool of de huishoudschool. Ik zat op de mavo, maar daar was ik niet helemaal op mijn plek.' Van Baalen werd doorgestuurd naar de tweede klas van het vwo in Den Haag, 'een andere wereld' voor haar. Daar hoorde zij klasgenoten praten over studeren, waarop zij hier zelf ook over begon na te denken. 'Studeren, ja, dat kan ik natuurlijk ook doen! En toen was het de vraag: maar wat dan?' Op Van Baalens lijstje stonden drie richtingen: Nederlands, Frans en Geschiedenis. De laatste studie leek haar het allerleukst. Haar ouders hadden echter twijfels bij het idee van een studie. 'Jeetje, je zit al zo lang op school, vwo, zes jaar, tot je achttiende, en dan nog weer verder leren. Waar is dat toch allemaal goed voor? Nou ja, als jij het graag wil, prima.'

Tijdens haar studie Geschiedenis in Leiden hield Van Baalen zich met veel uiteenlopende onderwerpen bezig. In de hoofdrichting Algemene en Vaderlandse Geschiedenis vanaf 1500 deed zij onderzoek naar onder meer Nieuw Links binnen de Partij van de Arbeid en de bouw van kanalen in achttiende-eeuws Engeland. Voor haar afstudeerscriptie combineerde zij negentiende-eeuwse sociale en politieke geschiedenis, onder meer met behulp van de Handelingen als historische bron. Deze bron had zij ontdekt tijdens haar student-assistentchap bij Jaap Bruijn, hoogleraar Zeegeschiedenis. Ze deed voor hem onderzoek naar naoorlogse walvisvaartpolitiek. 'De Handelingenkamer was daar op een zolder ergens en ik dacht: wauw, dat is een bron! Dat loopt vanaf 1814-1815, dus toen dacht ik wel: dat moet ik onthouden.' Als student-assistent bestudeerde zij ook heel andere onderwerpen. Een thema waarmee zij zich nog lang na haar werk voor Bruijn heeft beziggehouden, is het schrijverschap van de achttiende- en negentiende-eeuwse zeekapitein Cornelius de Jong van Rodenburgh. Tijdens haar studie inventariseerde Van Baalen een enorme hoeveelheid brieven van zijn hand die door de Leidse Universiteitsbibliotheek waren aangekocht. 'En al binnen de kortste keren was ik helemaal verslingerd aan die brieven. Die man kon goed schrijven. En het was ongelooflijk spannend.' In 1996 publiceerde ze samen met Bruijn een korte biografie van De Jong van Rodenburgh en in 2012 bezorgde ze samen met Dick de Mildt een grote hoeveelheid 'Kaapse' brieven.

Zomaar promoveren

Na haar afstuderen in januari 1984 had Van Baalen naar eigen zeggen ‘helemaal geen duidelijk plan’ over welke kant ze op wilde. Het doen van onderzoek was zij gedurende haar studie door haar student-assistentenschap steeds leuker gaan vinden. Na haar afstuderen kreeg zij via Bruijn een klus van twee maanden om assisterend onderzoek te verrichten in het VOC-archief. Toch zag Van Baalen een promotie en verdere carrière in de wetenschap niet voor haarzelf weggelegd. ‘Ik dacht echt: jeetje, dan moet je een proefschrift schrijven. Dat lijkt me vreselijk, en dan moet je dat ook in het openbaar verdedigen.’ Ook economische omstandigheden speelden een rol bij dit gevoel. ‘Dat het moeilijk zou zijn om werk te vinden, dat wisten we al vanaf ons openingscollege in 1977. Toen ging het al heel slecht met de economie. De docenten zeiden: “Nou, welkom studenten Geschiedenis. Als jullie ook werk willen vinden met wat je nu gaat studeren, dan is daar de deur.” Het perspectief was nul. Dus de wetenschap in: nee.’ Toch had Van Baalen, die wel voor de zekerheid haar didactiekaantekening had gehaald, geen duidelijk alternatief voor de wetenschap voor ogen.

Een paar maanden later – in mei 1984 – ontving Van Baalen een brief uit Amsterdam van de Stichting voor het Bevolkingsonderzoek in de Drooggelegde Zuiderzeepolders (SBDZ). Deze stichting zocht een historicus voor een nieuw project over onderduikers in de Noordoostpolder en had de universiteiten in Leiden en Amsterdam benaderd. De naam van Van Baalen, gekend door haar student-assistentenschap, werd doorgegeven. Op de vraag waarom zij onderzoek heeft verricht naar dit thema, dat ogenschijnlijk niet gerelateerd is aan haar latere werken over onder meer kabinetformaties, zegt ze: ‘Het onderwerp maakte mij eigenlijk niet uit. Het was een baan als historicus, je mocht een historisch onderzoek gaan doen voor anderhalf jaar, nou, je sprong een gat in de lucht, bij welk onderwerp dan ook.’ Toch vond Van Baalen het onderzoek naar de Noordoostpolder geweldig. ‘Ik ging al die mensen die daar ondergedoken hadden gezeten interviewen, die waren toen halverwege de zestig en zeer bereid om terug te kijken op die periode. En ik vond het onderzoek in archieven in Den Haag, Kampen, Zwolle, Lelystad en Amsterdam ontzettend interessant, want er komt bij zo’n drooglegging van zo’n polder, wat toch een nationaal project is, nogal wat kijken, maar dan natuurlijk in oorlogstijd.’

Terwijl Van Baalen dit onderzoek verrichtte, was zij naar eigen zeggen blij dat het geen promotietraject betrof. ‘Ik had wel gehoord van mensen die proefschriften schreven dat dat ging met promotoren, dan werd er meegekeken, er moesten hoofdstukken worden ingeleverd die dan ernstig werden besproken. Ik deed gewoon mijn eigen ding.’ Toch zou Van Baalen met dit project uiteindelijk wél promoveren. Toen het boek af was, stelde de directeur van de SBDZ voor om het manuscript naar Van Baalens voormalige Leidse hoogleraren Bruijn en Ivo Schöffer,

destijds hoogleraar Vaderlandse geschiedenis, te sturen. Zij zouden eventueel in het dankwoord opgenomen kunnen worden. 'Schöffer belde mij op en zei: "Ik heb je manuscript over de onderduikers gelezen, en daar kun je wel op promoveren." Ik was natuurlijk zeer verrast en verheugd, maar vroeg me wel meteen af wat ik dan allemaal nog moest doen, want het manuscript was al af. Schöffer: "Dan moet jij nog tien stellingen bedenken, en ik wil je promotor zijn." Nou, dat was natuurlijk een godsgeschenk, want ik promoveerde dus zomaar.' Nu pas, als zevenentwintigjarige doctor, dacht Van Baalen dat zij ook echt verder kon in de wereld die haar al jarenlang had geïnteresseerd: de wereld van het wetenschappelijk onderzoek.

'Waar heb ik nou toch voor gekozen?'

Van Baalen zou in totaal bijna dertig jaar voor het CPG werkzaam zijn, maar het Nijmeegse instituut was 'totaal niet' de plek waar zij na haar promotie naar zocht. Ze oriënteerde zich in kranten op een baan als historicus. Haar vriend en huidige echtgenoot wees haar op een advertentie voor een functie bij het CPG in het kader van de monografie over het kabinet-Drees I. 'Ik zei: wat? In Nijmegen? Ik was daar heel verbaasd over. Een Centrum voor Parlementaire Geschiedenis...ik had daar nog nooit van gehoord.' Tegelijkertijd zocht de universiteit in Rotterdam een maatschappijhistoricus. Dit leek Van Baalen ook heel interessant en ze solliciteerde op beide functies. Na het eerste gesprek bij het CPG werd ze gebeld met de mededeling dat ze was aangenomen. Toch twijfelde Van Baalen of zij niet voor Rotterdam moest gaan. Ze vroeg Bruijn om raad. 'Beter één vogel in de hand', sprak deze, 'dan tien in de lucht.' Van Baalen koos voor het CPG. 'Dus zo ging ik naar Nijmegen, eigenlijk net als bij de Noordoostpolder: er was gewoon een baan, en ik ging daar gewoon naartoe, en ik had geen idee.'

Haar eerste indrukken van het CPG waren niet positief. Ten eerste was het instituut eenvormig. Als niet-katholiek en vrouw uit het westen van het land was zij een vreemde eend in de bijt. Ten tweede moest Van Baalen 'heel erg wennen' aan haar werkkamer aan de Thomas van Aquinostraat. 'Ik keek uit op een blinde muur, waar de vuilnis werd opgehaald. De vuilniswagen was de enige afleiding, plus die blinde muur.' Haar vroegere Amsterdamse werkplek aan de Oudeschans, met uitzicht op de Montelbaanstoren uit het begin van de zestiende eeuw, stond haar nog helder voor ogen. 'Waar heb ik nou toch voor gekozen?' dacht ze. 'Zit ik hier in Nijmegen. En ik kende er ook niemand.' Ten derde was Van Baalen niet tevreden met de wijze waarop het CPG parlementair-historisch onderzoek verrichtte. Destijds kende het instituut een departementsgewijze aanpak. Per departement gingen onderzoekers, door middel van de bestudering van enorme hoeveelheden Handelingen, na wat er allemaal in een kabinetsperiode had gespeeld. Er was geen spra-

ke van gerichte onderzoeksvragen. 'Er was wel een vraag, maar ja, die kwam eigenlijk neer op "Wat is er gebeurd in die periode in de interactie tussen parlement en kabinet?"' Van Baalen werd aangenomen voor Verkeer en Waterstaat en vond het onderzoek maar matig. 'Dan was je de hele dag in de Handelingen onderzoek aan het doen. Ik zat dus op dat kamertje met dat uitzicht dat ik net beschreef, en dan was ik met de drie grondwetten van het vervoer bezig: de Wet Autovervoer Personen, de Wet Autovervoer Goederen en de Wet Goederenvervoer Binnenscheepvaart. Dat was ik allemaal aan het bestuderen, ein-de-loze debatten over die wetten, en ik dacht: ja, ergens gaat het leven, dat voltrekt zich buiten mij om. Ik ben achtentwintig en ik zit mij hier dag in, dag uit te verdiepen in de Wet Autovervoer Goederen... Ik dacht: dit is het niet, dit is het gewoon niet.'

Met Jan Ramakers, die ook op 1 december 1986 in dienst was getreden, sprak Van Baalen over de methode die het CPG hanteerde. Ze hadden allebei twijfels en kwamen op het idee om hun gedachten over hoe het beter moest op papier te zetten. 'Ik woonde toen op de St. Jacobslaan hier in Nijmegen, boven een bakker. En Jan en ik zaten daar dan 's avonds na te denken. Wij gingen pleiten voor een gerichte vraagstelling, een goede planning – want je was zo lang bezig met een deel [in de serie monografieën *Parlementaire Geschiedenis van Nederland na 1945*, KvdA en EG] voordat je überhaupt aan publiceren toekwam – en het loslaten van de departementsgewijze aanpak.' Ramakers en Van Baalen brachten hun notities in in het team en er werd ook over gediscussieerd, maar uiteindelijk kregen zij toch nul op hun rekest. Toenmalig directeur Peter Maas zei, aldus Van Baalen: 'Ga nou maar gewoon aan het werk.' Hierop maakte Van Baalen een beslissing. 'Toen dacht ik: oké, dan is mijn langste tijd hier geweest.'

Het werk lag nog steeds niet voor het oprapen, dus Van Baalen gaf zichzelf een jaar om een andere baan te vinden. Mocht dit niet lukken, dan zou ze zich laten omscholen. In 1990 solliciteerde ze bij de net opgerichte Universiteit voor Humanistiek, die een docent cultuurgeschiedenis zocht. 'Ik dacht: hier staan ze vast open voor nieuwe ideeën, want ze moeten het nog helemaal opbouwen. En Humanistiek was interdisciplinair, met psychologen, theologen, historici, sociologen en filosofen – dus dat interdisciplinaire leek me ook geweldig.' Van Baalen kreeg de baan en gaf acht jaar les aan deze universiteit, die was opgericht om de opleiding van humanistisch geestelijke verzorgers te faciliteren.

Directeur van het CPG

In 1998 kwam de functie van directeur van het CPG vrij. Van Baalen voelde er aanvankelijk weinig voor om te solliciteren. 'Ik had het in de krant gezien en een paar maanden later werd ik gebeld dat de sollicitatieprocedure volop liep, maar dat de commissie niet helemaal tevreden was en

daarom zelf een aantal mensen benaderde.' Ze vroegen aan Van Baalen of zij wilde solliciteren. Ze was zelf niet op dit idee gekomen en had een beeld van een directeur dat niet overeenkwam met haar zelfbeeld. 'Een meneer, enigszins gezet, een Volvo, een sigaar. Zie je het plaatje voor je? Dat was een directeur! Niet ik.' Een rode draad werd voor ons als interviewers zichtbaar: Van Baalen die zichzelf onderschat, anderen die haar op waarde schatten en haar aanmoedigen, en Van Baalen die daardoor toch besluit om voor de uitdaging te gaan en hier keer op keer goed doorheen komt. 'Dus ik dacht: als zij denken dat ik dat zou kunnen, wie ben ik dan om te denken dat ik het niet zou kunnen? Ik was verrast, maar ik dacht: nee, dat gaan we natuurlijk niet doen.' Vervolgens besloot ze toch te solliciteren – 'Ik kan toch best een gesprek hebben?' – maar nog steeds met het idee dat ze de functie niet zou gaan uitoefenen. Ze nam de met Ramakers geschreven notities mee en haalde deze op enig moment tijdens het gesprek tevoorschijn. Gedurende het sollicitatiegesprek begon Van Baalen een mogelijk directeurschap steeds aantrekkelijker te vinden. Met één andere kandidaat werd ze geselecteerd voor een tweede gesprek. 'Toen werd het spannend en was ik ook veel zenuwachtiger.' Toen er naar haar eisen werd gevraagd, bracht Van Baalen geen salariseis in, maar de eis dat ze vier dagen wilde werken, waarop de commissie verbaasd en not amused reageerde. 'Dus toen dacht ik: ik ga het natuurlijk niet worden.' Toch bleken haar kansen niet verkeken. 'De gesprekken gingen goed, en het feit dat ik zelf had gewerkt bij het CPG en precies wist wat er speelde, was natuurlijk een voordeel. En dat merkte de commissie ook.' Van Baalen werd aangenomen als nieuwe directeur van het CPG.

Van Baalen had als directeur een veel bredere taak dan als onderzoeker. Ze diende een meewerkende directeur te zijn die verantwoordelijk was voor zowel administratieve en financiële zaken, als voor de wetenschappelijke koers. Daarnaast werd ze in december 2001 benoemd tot bijzonder hoogleraar door de Stichting Parlementaire Geschiedenis. Dit ruime takenpakket vond ze prettig, onder meer omdat het doen van onderzoek er ook een onderdeel van was. 'En dat', zo vertelt ze, 'heb ik altijd graag gedaan.' Het was dan ook frustrerend dat ze voor haar onderzoek vaak te weinig tijd had en hiervoor vrije dagen moest sparen. 'Dat was een beetje krom, want dat is gewoon je werk!' Als directeur hield Van Baalen zich vooral bezig met twee beleidslijnen: het vernieuwen van de onderzoeksmethode en het vergroten van de bekendheid van het CPG. Toen Van Baalen in 1998 de leiding overnam, ging het CPG van start met het vijfde deel in de serie monografieën Parlementaire Geschiedenis van Nederland na 1945. De periode van het kabinet-Drees III staat in dat deel centraal. 'Toen is voor een nieuwe aanpak gekozen en daar was ik inderdaad heel tevreden over: gerichte vraagstelling, één kabinet in één boek, niet allemaal delen en het loslaten van de departementsgewijze aanpak.' Bij de vier hieropvolgende delen hield het CPG aan deze methode vast. Bij het zojuist afgeronde tiende deel liet het instituut deze aanpak echter

gedeeltelijk los: maar liefst zes kabinetten tussen 1971 en 1982 komen in één boek aan bod. Drie overwegingen lagen volgens Van Baalen hieraan ten grondslag. Ten eerste bestond er twijfel over de vraag of de spanwijdte van één kabinet niet te gering was om belangstelling bij een breed publiek te wekken. Daarnaast moest een achterstand worden ingehaald en het CPG wilde daarom versnelling in het onderzoek. Ook was en is er internationaal veel wetenschappelijk onderzoek gaande naar de Seventies, en met een keuze voor de parlementaire geschiedenis van de gehele jaren zeventig zou het CPG meer aansluiting bij het wetenschappelijk debat hierover kunnen vinden.' Van Baalen kijkt met tevredenheid op dit experiment terug. 'Ja, want ook nu met deze aanpak geldt nog steeds: met gerichte vraagstellingen werken, niet alles willen zien, keuzes durven maken. En natuurlijk krijg je dan kritiek.'

Kritiek was en is er op de huidige methode, zowel binnen als buiten het huidige team. Onlangs gaf oud-medewerker Melchior Bogaarts, die in bijna 4.500 pagina's (zes banden) de periode van het kabinet-Beel I (1946-1948) beschreef, in een interview ter gelegenheid van het vijftigjarige bestaan van het CPG te kennen dat hij het zou betreuren als de grondige aanpak met een encyclopedisch karakter helemaal wordt losgelaten. 'Wat ik een beetje spijtig vind, is dat de tegenwoordige generatie soms de neiging heeft om belangrijke beleidsbesluiten of draaipunten in de wetgeving te dunnetjes te beschrijven. De aandacht ligt naar mijn mening te veel bij de beschrijving van de politieke atmosfeer.'¹ Van Baalen reageert op de haar voorgelegde kritiek. 'Doordat we ervoor kozen om die departementsgewijze aanpak los te laten, niet alles te bestuderen, kreeg er ook heel veel geen aandacht; dat is waarschijnlijk waar Melchior op doelde. Hij zat inderdaad meer in de oude methode: belangrijke wetgeving, die moet toch aan de orde komen. Wij kozen bij onze nieuwe aanpak in 1998 voor het politiek spannende. Waar werd over geknokt? Maar wij liepen soms ook wel vast in onze eigen vraagstelling. Wetsontwerpen waar iedereen het over eens is, die kun je dan opzij leggen, maar wij stuitten hiermee op onze eigen beperkingen bij de Deltawet en de Watersnoodramp. Dat was een enorm belangrijke kwestie in de periode van Drees III. Maar met onze nieuwe aanpak kon je daar geen aandacht aan besteden, want iedereen vond dat zo'n ramp nooit meer mocht voor-

1 Jasper Dekker, "'Niets is leuker dan een leeg vel papier voor je neus en kunnen denken: het is wit en hoe ga ik dat eens invullen?'" Interview met oud-CPG'er (1971-1997) Melchior Boogaarts', website Centrum voor Parlementaire Geschiedenis, <https://www.ru.nl/cpg/cpg-50-jaar/tijdlijn/artikelen-tijdlijn/1989-leuker-leeg-vel-papier-neus-denken-wit-ga/> (geraadpleegd 21 juni 2022).

komen, dus waren ze het eigenlijk ook wel snel eens. Toen bedachten we dat we moeilijk een boek over de periode 1952-1956 konden schrijven waar de Watersnoodramp niet in voorkomt en hebben we ons de vraag gesteld: waarom werd dat niet politiek omstreden? Waarom kwam er bijvoorbeeld geen parlementaire enquête? Dus we hebben het onderwerp wel degelijk opgenomen.' Niet omtrent het loslaten van de departementsgewijze aanpak, maar met betrekking tot de nieuwe, voor deel tien gehanteerde spanwijdte is discussie binnen het CPG-team. 'Daar is volop debat over. Op een gegeven moment moet je zeggen: hier kiezen we voor, en daar stond het team ook achter. Maar het is niet zo, dat die keuze vervolgens onomstreden is. We hebben op een gegeven moment ook gezegd dat we, als het deel er is, goed gaan evalueren.' Van Baalen zelf staat achter de nieuwe aanpak. 'Ik vind dat we een goede keuze hebben gemaakt en ik ben er nog steeds gelukkig mee. Door die kabinetten op een rij te hebben levert het onderzoek écht nieuwe dingen op en kan je nieuwe vragen stellen.'

'Ik had ook', vertelt Van Baalen, 'als directeur nadrukkelijk de taak meegekregen: we moesten meer bekendheid krijgen. Het CPG moest meer op de kaart worden gezet in politiek Den Haag en ook bij de media moesten we meer bekendheid verwerven.' In 2000 werd Van Baalen ook al geïnterviewd door Ex Tempore. Tegenover Annemie Otten en Liesbeth Timmermans gaf zij aan dat er mensen om haar heen waren die zeiden dat het CPG een te onbekend instituut was, en dat dat jammer is omdat het centrum zoveel kennis en knowhow bevat.² Gevraagd naar de bekendheid van het instituut anno 2022, zowel landelijk als onder Nijmeegse studenten, antwoordt Van Baalen dat de landelijke bekendheid 'echt [is] toegenomen'. 'Dat weten wij ook van onderzoeksopdrachten die wij op een gegeven moment zijn gaan krijgen vanuit Den Haag.' Volgens haar heeft het Jaarboek Parlementaire Geschiedenis hierbij een belangrijke rol gespeeld. 'Onze delen van de serie – de corebusiness – verschenen maar eens in de drie jaar. Dat is niet genoeg. En toen zijn we op het jaarboek gekomen. Er waren al wel jaarlijkse bundels met politieke opstellen, maar dat waren inhoudelijke artikelen over het lopende onderzoek. Wij dachten dat je dat ruimer moest opzetten, met een actueel thema om vanuit de geschiedenis te belichten en met ook andere rubrieken erin.' Daarnaast was het voor het CPG van belang iemand in de jaarboekredactie te hebben met ervaring in het schrijven voor een breed publiek. 'We hadden toen de bekende parlementaire journalist Willem Breedveld in de redactie. Die schreef elke dag voor een krant, die schreef

2 Annemie Otten en Liesbeth Timmermans, "'Een kamertje op het Binnenhof'". Carla van Baalen over parlementaire geschiedenis aan de KUN', *Ex Tempore. Verleden Tijdschrift Nijmegen* 19:2 (2000) 40-45, aldaar 44.

drie keer per week een commentaar. Zo iemand kon ons ook aan ideeën helpen, want historici werken vanuit dat perspectief bekeken toch wel echt voor de lange termijn.’ Sindsdien heeft het CPG altijd een parlementair journalist in de redactie gehad. Niet alleen het jaarboek zelf, maar ook de presentatie ervan was en is van belang bij het vergaren van bekendheid. ‘We wilden het jaarboek het liefst aanbieden aan de Kamervoorzitter, dat was bij het verschijnen van de eerste editie (1999) Jeltje van Nieuwenhoven. Dat was natuurlijk best spannend, want grote bekendheid genoten we nog niet. Dus toen zij positief reageerde op ons verzoek het eerste exemplaar in ontvangst te nemen, waren we echt verheugd. En toen ze het jaar erna opnieuw ja zei, dachten we: en nu hebben we een traditie. Op elke derde dinsdag van november presenteren wij het jaarboek aan de Kamervoorzitter. Een mooie invented tradition. Om de een of andere reden werd dat een heel succesvolle presentatie met (oud-)politici, journalisten en ambtenaren in een reünie-achtige sfeer. Daar moet je wezen, en dan kon je ook nog even wat zaken doen.’

Over de bekendheid van het CPG onder Nijmeegse studenten is Van Baalen minder positief gestemd. ‘Ik denk dat de bekendheid achteruitgaat.’ Vanaf 2000 verzorgden medewerkers van het CPG onderwijs aan de Radboud Universiteit in de vorm van een cursus Parlementaire geschiedenis van Nederland. In 2020 werd deze cursus geschrapt vanwege een nieuwe aanpak van het onderwijs in de hele Faculteit der Letteren. Er moest vooral bij de opleiding Geschiedenis worden ingeleverd om kleine vakken te kunnen handhaven. ‘Dat vind ik ontzettend jammer! Die cursus moet gewoon terugkomen. Qua bekendheid helpt het natuurlijk niet als je geen cursussen meer geeft. Wel zijn er bij het CPG nog altijd stagiairs en student-assistenten werkzaam, maar studenten parlementaire geschiedenis zijn er niet meer. En dat is niet een ontwikkeling in de goede richting.’ Van Baalen meent dat de bekendheid onder studenten door het onderwijs in de periode 2000-2020 was toegenomen. ‘Velen wisten toch echt wel dat je dat vak kon volgen. Nogmaals, het is bijzonder spijtig dat er in 2020 een streep door het vak is gegaan. In de eerste plaats natuurlijk om inhoudelijke redenen.’ Verzette Van Baalen zich tegen deze beslissing? ‘Toen ik het vernam, was het zo druk bij het CPG en ik wist al dat ik bijna mijn vertrek ging aankondigen. Ik dacht: hoe handig is het nu als ik deze strijd aanga om het weer terug te krijgen? Dat laat ik graag aan mijn opvolger.’

Twee andere speerpunten van Van Baalen als directeur waren het bevorderen van diversiteit en internationalisering. ‘Ik zag het wel als mijn missie om het team met vrouwen te versterken. Niet via quota, waar ik niet voor ben. Kwaliteit moet voorop staan. Alleen: er zijn kwalitatief gewoon heel veel goede vrouwen.’ Van Baalen signaleert een rode draad die zij herkent bij zichzelf en bij vrouwen in het algemeen: ‘Je moet bij vrouwen meer je best doen. Dat wist ik ook van mezelf. Vrouwen hebben af en toe een duwtje nodig. En daar wilde ik me best sterk voor maken,

want een team waarin én mannen én vrouwen werken, is naar mijn overtuiging gewoon beter.’ Met eerst Marieke Hellevoort en vervolgens onder meer Marij Leenders, Anne Bos, Hilde Reiding, Charlotte Brand en Hilde Lavell zijn er verschillende vrouwelijke medewerkers in dienst getreden onder leiding van Van Baalen, die kritisch blijft. ‘Het is nog geen fiftyfifty. Maar diversiteit omvat natuurlijk meer. We hebben nog geen mannelijke secretaresse en ook nog geen mensen wier wiegje of dat van hun ouders buiten Europa stond. Dus het kan altijd nog diverser.’ Om de internationalisering van parlementaire geschiedschrijving te bevorderen nam Van Baalen hiernaast, in het begin van deze eeuw, mede het initiatief tot het oprichten van een netwerk van parlementair-historische onderzoeksinstituten in Europa, genaamd EuParl.net. ‘Het was heel mooi, dat de tijd daar rijp voor was. In elk land was er wel een instituut of een universitaire afdeling die zich met parlementaire geschiedenis bezighield. Het was heel belangrijk om de luiken open te gooien. Al was het alleen al om te vernemen hoe anderen parlementaire geschiedenis onderzoeken, en om vergelijkende Europese parlementaire geschiedenis te gaan doen.’ Van Baalen heeft de samenwerking altijd als prettig ervaren. ‘Het was aanvankelijk vreemd, maar binnen de kortste keren vertrouwd. We ontdekten zoveel overeenkomsten. Bijvoorbeeld met betrekking tot de omvang van onze publicaties. Dat bleek dus overal een probleem. Schrijf je parlementaire geschiedenis, dan schrijf je (te) dikke boeken. De vergaderingen met Europese vakgenoten zijn altijd heel inspirerend.’

Van Baalen kende ook tegenslag tijdens haar directeurschap. In 2013 werd het CPG zwaar getroffen door een bezuinigingsronde die was ingegeven door de wereldwijde economische crisis. Het voortbestaan van het instituut was in gevaar. ‘Dat was echt de vervelendste periode in mijn CPG-tijd. Ik zal ook nooit het moment vergeten.’ Eind mei 2013 maakte Thom de Graaf, voorzitter van het Stichtingsbestuur, tijdens een halfjaarlijkse vergadering bekend wat nog volstrekt geheim was: de subsidie vanuit het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) – ongeveer de helft van het totale CPG-budget – zou worden stopgezet, in 2014 voor de helft en daarna volledig. ‘Ik hoorde het in Keulen donderen. Ik wist: dit gaat zoveel betekenen. Ik wist natuurlijk nog niet precies wat, maar de impact zou enorm zijn. Op drie fronten werd de strijd aangegaan: vanuit het Stichtingsbestuur, de universiteit en het CPG zelf. Sommigen gingen in de openbaarheid lobbyen en anderen meer achter de schermen. We moesten dit gewoon tegenhouden. Dat was dus een hele zware tijd.’ De kwestie nam Van Baalen volledig in beslag. ‘Ik zou samen met Johan [van Merriënboer, KvdA en EG] de eindredactie van deel negen van de serie doen. Maar ja, wat heb ik aan dat redactiewerk gedaan: niets. Mijn agenda was leeg om het CPG te redden.’ Het ministerie diende tweehonderd miljoen euro te bezuinigen. ‘En toen hebben ze gewoon een kaasschaaf gepakt en allemaal kleine instituten die ze subsidieerden op de bezuinigingslijst geplaatst.’ Bij het CPG werd als moti-

vering aangegeven dat het instituut niet excellent en niet uniek zou zijn. 'Niet excellent? Excellent, wat is dat precies? Wanneer ben je excellent?' In het jaar ervoor (2012), memoreert Van Baalen, was het CPG in een periodieke visitatie heel goed beoordeeld. 'Niet uniek? Ja, we zijn wél uniek. Is er een tweede CPG? Nee! Nou, zie maar eens van die lijst af te komen. Dat was niet leuk.' De lobby van het CPG leverde uiteindelijk succes op. 'We zaten in juli met het hele team voor de televisie live naar de Tweede Kamer te kijken, want er werd gestemd over de motie-Rog, een motie om het CPG te behouden – dat wil zeggen: een opdracht aan de regering te geven. Als OCW het niet meer kan betalen, zoek dan een andere bron. En die motie werd aangenomen. Dat was natuurlijk heel erg mooi.' Toch was de reddingsoperatie niet volledig geslaagd. 'Het lukte wél om het CPG te redden, maar niet tot het bedrag dat we hadden gehad. Dus moesten er wel degelijk mensen ontslagen worden.' Drie mensen uit de vaste staf werden in 2014 ontslagen. 'Dat was natuurlijk helemaal waardeloos, die reorganisatie. Echt heel akelig.'

Over de toekomst van het instituut is Van Baalen positief gestemd. 'Ja, die zie ik eigenlijk wel stralend voor mij. Het CPG is namelijk weer financieel gezond. We hebben inmiddels niet minder dan vijf subsidiënten uit het Haagse. Zelfs OCW is er weer bij! Dat was een cadeau-tje voor ons vijftigjarig bestaan, vorig jaar februari.' Ook andere factoren dan louter financiële spelen een rol in haar optimisme. 'Daarnaast is er een heel sterk onderzoeksteam. Dat is ongelooflijk belangrijk, een team dat goed functioneert, dat enthousiaste, intelligente, leuke mensen bevat, die het ook goed met elkaar kunnen vinden. Vanaf 2017 was er ook weer ruimte om op tijdelijke basis nieuwe mensen in dienst te nemen. Toen kwamen jonge mensen die nu nog steeds in het team zitten: Jonne Harmsma en Lennart Steenbergen. Dat is heel plezierig.' Haar erfenis stemt Van Baalen tevreden. 'Ik laat vooral een enthousiast team achter dat goed functioneert. Ik zie de toekomst zonnig in. Een goed moment om te vertrekken.'

Politieke betrokkenheid

Het gesprek neemt een wending richting de politieke actualiteit. Deze actualiteit was volgens Van Baalen van invloed op de vorming van haar interesses, in het bijzonder haar fascinatie voor kabinetsformaties. 'Ik volgde de politiek vanaf het eind van de lagere school. Wat mij opviel was dat de formatie altijd een reuzegedoe was. Bijvoorbeeld in de jaren zeventig bij het tweede kabinet-Den Uyl, dat er niet kwam. Wat was dat een gedoe en geklaag. Ik dacht: waar zijn die lui mee bezig? Die belangstelling kwam dus eigenlijk voort uit verbazing.' Ondanks haar decennialange interesse voor en onderzoek naar de Nederlandse politiek, is Van Baalen zelf nooit politiek actief geweest. Waarom? 'Ja, ik heb daar wel eens over nagedacht. Ik kom zelf uit een familie waar men aan vaders-

én moederszijde actief was in de lokale politiek. Mijn overgrootvader Paulus Metzou en grootvader Willem van Baalen waren beiden actief als gemeenteraadslid en later als wethouder. Ook mijn vader was jarenlang lid van de gemeenteraad. Toen ik bij het CPG werkte, vond ik het uit hoofde van mijn functie juist goed om niet duidelijk politiek geprofileerd te zijn – om enige distantie te hebben. Bovendien vind ik het interessanter om het te beschouwen. Politiek lijkt me ook bepaald een taai vak. Het in vrijheid er van alles van vinden, niet aan partijpolitiek gebonden zijn, die enorme vrijheid die je hebt als je op een universiteit werkt was me toch wel veel waard.’ Met dit besluit stelde ze wel een van haar neven teleur. ‘Die dacht: die Carla gaat echt wel een keer de politiek in, en dan wordt mijn nicht de eerste vrouwelijke premier van dit land. Now we’re talking!’

Ook tegenover Ex Tempore neemt Van Baalen de vrijheid om te reflecteren op de actuele Haagse politiek. Gevraagd naar de huidige discussie rond de roep om een nieuwe bestuurscultuur, meent zij dat het kabinet in ieder geval zijn best doet. ‘De verwevenheid tussen Kamer en kabinet was zo strikt geworden door de geleidelijke institutionalisering van vooroverleg tussen premier, vicepremiers en de fractievoorzitters van de coalitiepartners. Bij Rutte zag je het alsnog erger worden. Die roep om de nieuwe bestuurscultuur was onder andere daardoor natuurlijk wel heel begrijpelijk. Dat overleg is afgeschaft. Maar ja, nu [het interview vond plaats op 22 april, KvdA en EG] moeten ze overleggen over de voorjaarsnota, en dan gaan ze toch weer, als ik de media mag geloven, nachten doorvergaderen met de fractievoorzitters van de coalitiepartijen.’ Van Baalen herkent historische patronen in het heden. ‘Je ziet dat altijd zo gaan. Naarmate iemand langer aan de macht is, of bepaalde kabinetten in bepaalde samenstellingen, wordt dat alsnog minder dualistisch.’ Zij stelde zelf in een opinieartikel in de Volkskrant in september 2021 voor dat Rutte na de formatie terug zou keren naar de Kamer als VVD-fractievoorzitter en dat Kaag dan premier zou worden. ‘Want dat leek mij nogal een opgave, dat iemand die al meer dan tien jaar premier is, de politiek op een nieuwe manier moest gaan vormgeven. Dat is toch heel moeilijk. Stel dat ik nog directeur zou zijn en men zou tegen mij zeggen dat ik het heel anders moest gaan doen. Dat zou niet meevalen. Je denkt immers dat jouw methode werkt, want daarom doe je het op die manier. Maar goed, ze doen hun best, ze proberen het, en ja, helemaal lukken doet dat niet.’

Gevraagd naar haar toekomstplannen, zegt de gepensioneerde Van Baalen dat ze eerst nog druk is met de eindredactie van het tiende deel van de serie *Parlementaire Geschiedenis van Nederland na 1945*, over de jaren zeventig. ‘Ik had zo in mijn hoofd: op 1 maart stop ik, en dan nog een paar maanden afbouwen, en dat is met de werkzaamheden voor deel tien misschien ook wel fijn. Maar het is zó veel werk dat we – Anne Bos

en ikzelf – non-stop aan het werk zijn. Dus het CPG missen, dat kan nog helemaal niet.’ Verder geeft Van Baalen aan dat ze in ieder geval deels in de wetenschap actief wil blijven. ‘Ik ben nog steeds bijzonder graag met onderzoek bezig. En wellicht heb ik daar nou eens wat meer tijd voor. En wat ik ook wel wil is vrijwilligerswerk doen op een basisschool, omdat ik heel graag les geef aan basisschoolkinderen. Daarnaast wil ik opruimen. Er staan hier in de gang twintig dozen; dat is de helft van mijn CPG-archief, en de andere helft staat op zolder. Ja, daar moet ik wel een keer doorheen, en daar ben ik ook niet zomaar in een week mee klaar.’ Ten slotte laat Van Baalen weten ook tijd te willen maken voor dingen waar je geen tijd voor hebt als je zo’n drukke baan hebt. ‘Dus eens wat vaker op bezoek bij familie, vrienden, eens wat meer gaan wandelen. Kortom: ook wel wat ontspannende dingen doen.’

Boeken top vijf

Daniëlle Slootjes

Robert Graves, *I Claudius. Claudius the God* (Londen 1934).

Dit boek van Robert Graves brengt me terug naar het jaar waarin ik eind-examen Latijn deed op de middelbare school. Onze eindexaminauteur was de Romeinse historicus Tacitus en wij ploeterden ons dat jaar door zijn bij vlagen lastige Latijn. Tegelijkertijd werd op de vrijdagmiddag de Britse BBC serie *I Claudius* vertoond, met een voortreffelijke Derek Jacobi in de rol van de onhandige, stotterende en verlegen Claudius die tot zijn schrik en verbazing tot keizer werd uitgeroepen. De serie was gebaseerd op het werk van Robert Graves die zich vervolgens weer had laten inspireren door de antieke auteurs Suetonius en Tacitus. Door mij en mijn klasgenoten werd elke vrijdagmiddag reikhalzend uitgekeken naar deze serie die voor ons toch die wereld van de keizers van de eerste eeuw na Christus tot leven bracht! Mijn nieuwsgierigheid was definitief gewekt en ik besloot Grieks en Latijnse Taal en Cultuur te gaan studeren. Nu, vele jaren later, lees ik nog altijd met plezier in het werk van Robert Graves. Ik bewonder hoe hij in staat is geweest om zich via de antieke bronnen zo in te leven dat hij de moderne lezer nog altijd moeiteloos meeneemt op een intrigerende en soms ongemakkelijke reis naar het keizerlijke hof in Rome.

Reinhold Messner, *Überleben* (München 2016).

Bergen, en met name de Alpen, spelen al sinds mijn jeugd een belangrijke rol in mijn leven. Daar waar de indrukwekkende hoogtes van de Alpenpieken opdoemen en het kristalheldere water zich naar beneden stort heb ik me altijd thuis gevoeld. De vele boeken van Reinhold Messner (1944-), '*Grenzgänger, Autor und Bergbauer*' zoals hij zichzelf zou aankondigen, hebben me de afgelopen jaren op menig Alpenvakantie begeleid. Zijn persoonlijke en heldere kijk op het leven inspireren me, niet om me ook te wagen aan een beklimming van de Mount Everest zoals Messner, maar om altijd op zoek te gaan naar datgene waarvoor een ieder zich zou willen inzetten. Messner spreekt hierbij dikwijls over '*Selbstbestimmung*', als een soort leidraad in het leven om je voortdurend af te vragen wanneer je zelf het heft in handen kunt nemen en je eigen keuzes kunt maken, terwijl je tegelijkertijd accepteert dat het leven niet maakbaar is. De afgelopen jaren heeft Messner, inmiddels op leeftijd, zich ingezet om een reeks bergmusea te stichten in Zuid-Tirol, waar hij is opgegroeid. Deze musea met ieder een eigen thema gerelateerd aan bergen presente-

ren niet alleen Messner's avonturen maar ook zijn visie op onze omgang met de natuur (<http://messner-mountain-museum.it/>).

Peter Brown, *The Making of Late Antiquity* (Cambridge, MA 1978).

Het is lastig te kiezen welke van de vele boeken van historicus Peter Brown me het meeste aanspreekt, want ik vind zijn gehele oeuvre steengoed (ik denk hierbij ook aan *The Body and Society* uit 1988, *Through the Eye of a Needle* uit 2012 of *The Ransom of the Soul* uit 2015). Brown wordt wel gezien als de grondlegger van de studie naar de 'Late Oudheid', de wereld rondom de Middellandse Zee in de overgang van de Oudheid naar de Middeleeuwen. Brown heeft laten zien dat de periode van grofweg 200 tot 800 n.Chr. een wereld was die het verdiende om als eigen en unieke periode te worden bestudeerd. Browns 'nieuwe' periode werd niet zomaar door alle wetenschappers geaccepteerd, want de chronologie die hij voor de late oudheid 'claimde' zou immers een paar eeuwen van zowel de wereld van de Romeinen als die van de vroege Middeleeuwen afsnoepen. Gelukkig zijn we inmiddels enkele tientallen jaren verder en is de Late Oudheid een gerespecteerd en bloeiend vakgebied, dat met recht regelmatig een schakel vormt tussen de Oudheid en de Middeleeuwen.

Patrick Leigh Fermor, *The Cretan Runner. George Psychoundakis. His Story of the German Occupation* (Londen 1955).

Tijdens mijn promotieonderzoek in de VS kreeg ik de kans om gedurende een aantal zomers mee te gaan als begeleiding van een zogenaamde 'summerschool'. Zo reisden we een volle maand rond in Griekenland, twee weken vaste land, twee weken op Kreta. Tijdens deze reizen heb ik mijn hart verpand aan dit prachtige en fiere eiland dat al eeuwen een rustpunt vormt in het oostelijk deel van de Middellandse Zee voor handelaren, vluchtelingen en reizigers. Voor een historicus is Kreta een soort snelkookpan van de geschiedenis, waar je op een relatief klein oppervlak letterlijk een reis kunt maken via het Minoïsche Knossos langs de Grieken en Romeinen, via Byzantijnse kloosters naar de Venetiaanse forten, en tenslotte via de Ottomaanse kunst naar de slag om Kreta in de Tweede Wereldoorlog. Dit boek vertelt het persoonlijke en ontroerende verhaal van de lokale Kretenzer Giorgios Psychoundakis die in de Tweede Wereldoorlog letterlijk door de bergen van Kreta rende om geheime berichten van het verzet rond te brengen. Opvallend detail uit het leven van Psychoundakis is dat hij na de oorlog één van de verzorgers werd van de grote Duitse begraafplaats op Kreta bij Maleme.

Hylke Speerstra, *It wrede Paradys* (Ljouwert 1999).

Mijn boeken top vijf is niet compleet zonder een boek in het Fries, *myn memmetaal*. Net zoals veel andere Nederlanders vertrokken ook veel Friezen in de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw uit Nederland op zoek naar meer geluk in Canada, Noord-Amerika of Australië. Sommigen vonden inderdaad hun paradijs, maar voor anderen pakte dit avontuur veel minder goed uit. In mijn familie vertrokken een oom en tante ook in de hoop op een beter leven in Australië. Hoewel ze daar een goed leven hebben opgebouwd, waren ze ook hun leven lang aan het sparen om af en toe weer een poos in Nederland te kunnen zijn, alsof ze gevangen waren geraakt tussen twee werelden. Dit boek van Hylke Speerstra geeft een indringende en soms weemoedige inkijk in het leven van enkele van deze 'Friezen om utens', mannen en vrouwen die in het buitenland hun geluk hebben beproefd en nu terugkijken op hun leven en hun keuzes.

In deze rubriek vertelt een alumnus iets over zijn of haar loopbaan na een studie Geschiedenis in Nijmegen. In dit nummer is het woord aan Susanne Geuze (1991), die in 2014 afstudeerde.

Susannes herinneringen aan haar carrière als geschiedenisstudent, van 2009 tot 2014, omvatten onder andere haar halfjarige uitwisseling naar de Taiwanese stad Hsinchu, haar stage op de politieke redactie van de Volkskrant en het college van professor dr. Petty Bange over het Tapijt van Bayeux: ‘En hier zien we hoe het naakte mannetje zijn handen uitsteekt naar het vrouwtje... en inderdaad, hij steekt ook nog iets anders uit’, zo citeert ze de hoogleraar. Tijdens deze jaren ontwikkelde Susanne, aangewakkerd door de colleges, een voorliefde voor parlementaire geschiedenis. Nadat ze een uitstapje naar Politicologie had gemaakt, in de vorm van een pre-master, koos Susanne voor de master Politiek en Parlement.

Acht jaar na het afstuderen kan Susanne zeggen dat ze haar droom om van schrijven haar beroep te maken, heeft gerealiseerd. Na haar studie heeft Susanne enkele jaren in de landelijke journalistiek gewerkt. Ze schreef voor de Volkskrant, het Algemeen Dagblad en NU.nl. Vervolgens ging ze aan de slag bij het Nijmeegse communicatieadviesbureau Einder als adviseur en tekstschrijver, waar ze ruim vijf jaar heeft gewerkt. Tegenwoordig is ze zelfstandig (freelance) tekstschrijver en redacteur. De Radboud Universiteit, de Hogeschool van Arnhem en Nijmegen en verschillende zorgorganisaties kloppen bij haar aan als opdrachtgever.

Hoewel de levendig nagespeelde veldslagen van professor dr. Olivier Hekster het plezier in de collegebanken aanzienlijk vergrootten, is Susanne naast het volgen van colleges ook praktijkervaring op gaan doen, iets dat ze nu ziet als een waardevol opstapje naar haar werkveld. ‘Ik schreef korte tijd voor het Algemeen Nijmeegse Studentenblad (ANS), waar ik andere schrijvers en journalisten heb leren kennen die ik nog steeds online volg. Daarnaast was ik de laatste twee jaar van mijn studietijd student-assistent bij het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis. Dat was harstikke leuk.’ Naast dat ze het er naar haar zin had, heeft Susanne daar bovendien veel nuttige vaardigheden geleerd die in haar latere loopbaan weer van pas kwamen. ‘Zo mocht ik meeschrij-

ven aan een boek over het kabinet-De Jong en aan het Jaarboek Parlementaire Geschiedenis. Dat ik bij de Volkskrant mocht beginnen, kwam vervolgens mede doordat ik portfoliostukken kon laten zien die ik met dit student-assistentschap had verzameld.'

Deze activiteiten, en dan met name haar stage bij de Volkskrant, hebben daarnaast Susannes journalistieke gereedschapskist stukje bij beetje meer gevuld met het kunnen schrijven in, zoals ze het noemt, 'gewone taal'. De journalistieke toon is een schrijfstijl die ver van de aangeleerde wetenschappelijke toon verwijderd ligt. 'Journalistiek schrijven gaat net zoals academisch schrijven om feiten overbrengen. Maar waar academische teksten een verhaal vaak bij A laten beginnen en eindigen bij Z, kun je daar als journalist of tekstschrijver mee spelen. Zo breng je meer spanning aan in je verhaal. Bovendien gaat het er bij journalistiek schrijven om dat je een verhaal begrijpelijk en aansprekend overbrengt op de lezer.' De manier waarop de informatie wordt gebruikt, is ook anders bij journalistiek schrijven: 'Je verplaatst je bijvoorbeeld in iemands belewingswereld en je gebruikt veel concrete voorbeelden. Bovendien moet je selectief zijn in de informatie die je deelt. Je kunt niet alles noemen, want dan wordt je verhaal lang en saai.'

Het ondernemen van nevenactiviteiten is daarom iets wat ze de huidige geschiedenisstudent als belangrijk advies wil meegeven: 'Ga stagelopen, zoek tijdens je studie naar manieren om praktijkervaringen op te doen, bijvoorbeeld met een student-assistentschap.' Ze heeft namelijk gemerkt dat dat er in haar werkveld uiteindelijk het meeste toe doet. 'Toekomstige werkgevers zijn vooral geïnteresseerd in je vaardigheden en werkervaring. Een universitair diploma is natuurlijk heel nuttig, maar je specifieke vakken doen er op de arbeidsmarkt vaak een stuk minder toe. Ik was van tevoren bang dat ik niet snel een baan zou vinden – het was 2014 en we zaten nog in de uitlopers van de vorige financiële crisis – maar dat bleek nergens voor nodig. Mijn stage bij de Volkskrant was het begin van mijn schrijfcarrière: ik kon daarna meteen aan de slag bij de krant en heb eigenlijk geen dag zonder werk gezeten.'

Daarmee wil ze uiteraard niet zeggen dat het leren van het historisch ambacht niet waardevol is. 'Ik zei altijd: ik wil journalist worden, daarom ga ik geschiedenis studeren. Achteraf bleek dat een goede zet. Op de krantredactie hoorde ik van ervaren journalisten dat een wo-opleiding daar tegenwoordig een pre is.' In haar huidige baan als tekstschrijver en redacteur is de directheid waarin geschiedenis een rol speelt niet altijd even groot; vaak zijn de historische vaardigheden subtieler aanwezig. De kunst die historici in spé aangeleerd krijgen om grote hoeveelheden informatie snel te verwerken en te duiden, is echter iets wat deze opleiding haar heeft gebracht: 'Ik denk dat ik daar het meeste profijt van heb gehad. Ook mijn inzicht in politieke en beleidsmatige processen komt nog vaak van pas, want in vrijwel elke organisatie speelt die beleidsmatige gang van zaken op vergelijkbare wijze', merkt ze op.

Nevenactiviteiten zijn zeker belangrijk en vakken halen evenzeer, maar als ze de huidige Nijmeegse geschiedenisstudent nog van één goede raad mag voorzien zou dat zijn om ook te proberen zoveel mogelijk te genieten van de studententijd. 'Ik kon tijdens mijn studie regelmatig in de stress zitten over van alles. Vaak bleek dit achteraf nergens voor nodig. Laat je daarom niet tegenhouden door dat strenge stemmetje in je hoofd, maar zeg ja tegen nieuwe ontmoetingen, ga dansen in de kroeg, proost op het leven. Er is later nog genoeg tijd om serieus te doen.'

Het archief van de graven en hertogen van Gelre na eeuwen definitief gesloten

Gelders archief Arnhem
Fred van Kan

In april 2020, terwijl de COVID-pandemie in Nederland om zich heen greep, werd de ordening van het archief van de graven en hertogen van Gelre, graven van Zutphen voltooid.¹ Dankzij de mogelijkheid van digitalisering, waren de stukken – ondanks de intelligente lockdown, direct raadpleegbaar. Het hertogelijk archief bestaat uit 5334 inventarisnummers en telt bijna zestig meter. Het is de bron bij uitstek voor de bestudering van de geschiedenis van middeleeuws Gelre. Het oudste fysieke stuk dateert van 1107, een keizerlijke oorkonde voor Hendrik, graaf van Zutphen.² Wel zijn er enkele stukken die qua informatie ouder zijn. Zo bevindt zich in het archief ook een vijftiende-eeuws afschrift van een oorkonde van de Frankische koning Lotharius uit het jaar 969.³ Het archief loopt tot in 1543. In dat jaar verwierf Karel V Gelre en Zutphen en gingen beide gebieden deel uitmaken van de Habsburgse Nederlanden. Als door een wonder overleefde het hertogelijk archief de Slag om Arnhem van 1944. Met die slag ging het kantoor van het rijksarchief in vlammen op, maar het depotgebouw bleef gespaard.⁴

Moderne overheidsarchieven worden systematisch ingericht, maar daar was in het verleden geen sprake van. Vooral waar een vorst geen vaste verblijfplaats had maar reizend hof hield, werden op meerdere plekken archiefbescheiden bewaard. Dat gebeurde ook in het hertogdom Gelre.⁵ Zo werd archief bewaard in Düsseldorf, waar de hertogen Willem I (1372-1402) en Reinoud IV (1402-1423) regelmatig op het slot verbleven en waar in veel later tijd Willem II (1538-1543) archief samenbracht. Nadat het Land van Cuijk in 1399 in Gelderse handen was gekomen, waren de hertogen regelmatig op het kasteel van Grave te vinden

1 Gelders Archief: 0001.

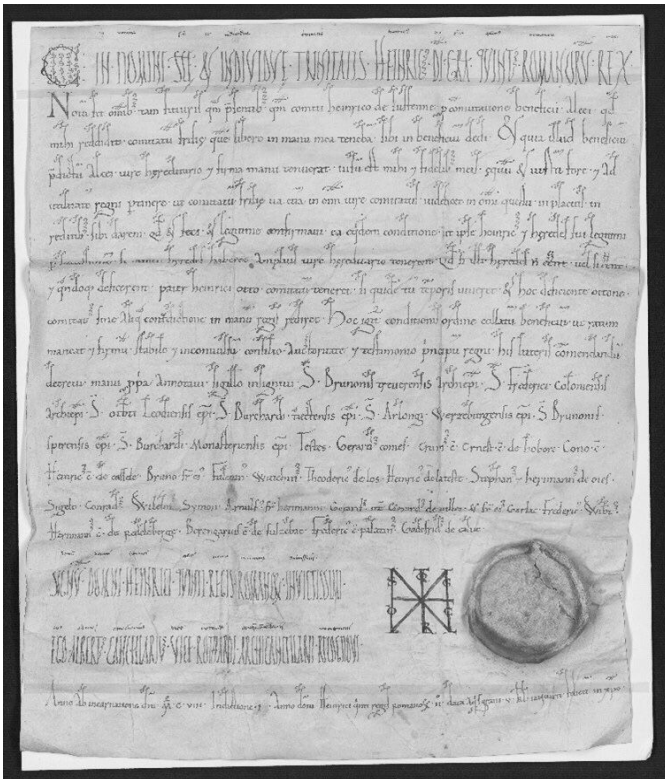
2 Gelders Archief: 0001-1.

3 Gelders Archief: 0001-1987.

4 F. Keverling Buisman, 'Van Hasselts nalatenschap. Tweehonderd jaar archiefzorg in Gelderland (1802-2002)' *Bijdragen en Mededelingen Gelre* XCI (2003) 81-134.

5 Zie voor de geschiedenis van het hertogelijk archief P.J. Meij, *Het archief van de graven en hertogen van Gelre en Zutphen. Samenstelling en inventarisatie. Met lijst van toegangen door A.H. Jenniskens*. Gelderse Inventarissen-reeks 2 (Arnhem 1977); M.J. van Gent en M.-Ch. Le Bailly, *Gids voor de landsheerlijke archieven van Gelre, Holland, Zeeland en het Sticht. Bestuurlijke, economische en sociale geschiedenis voor 1500* (Den Haag 2003).

en ook daar werd voortaan archief gevormd. De verovering van het Land van Buren, in 1435, leidde tot een regelmatig verblijf op het kasteel Buren en daar gebeurde hetzelfde. Met het toenemende belang van Arnhem als bestuurszetel, werd het meeste archief op het Arnhemse hof gevormd en bewaard. Dit Arnhemse bestuursarchief werd na de machtsovername door Karel V ondergebracht bij de Gelderse Rekenkamer. Via een omweg langs Brussel en Roermond werden de stukken uit Grave daar in 1632 aan toegevoegd. De stukken die zich op het slot Buren bevonden kwamen bij de afbraak van dat kasteel in particuliere handen, maar konden na aankoop door het Rijk in 1884 naar Arnhem worden overgebracht. Daar bleven deze bescheiden een afzonderlijk bestand vormen.

Afbeelding 1: Het oudste stuk in het hertogelijk archief, de oorkonde uit 1107. Bron: Gelders Archief: 0001-1.

Zoals gemeld bevonden zich dus ook in Düsseldorf Gelderse archivalia. Deze stukken werden via ruiling in de jaren 1926-1941 voor Gelderland verworven. Een gedeelte van de Düsseldorfse stukken volgde een andere route. Deze kwamen door erfopvolging in het Geheimes Hausarchiv van de Beierse koningen in München terecht. Het betrof charters die voor de hertogen van groot belang waren, onder andere om hun rechten op het

hertogdom Gelre te bewijzen. Deze charters werden door Nederlandse historici heel lang als verloren beschouwd, totdat er rond 1900 in Duitse bronnenuitgaven naar werd verwezen. In 1928 ging de Gelderse rijksarchivaris A.H. Martens van Sevenhoven ze in München bekijken, maar het zou nog tot 1949 duren voor het Rijk deze bescheiden aankocht van de voormalige Beierse kroonprins Ruprecht. Het was algemene rijksarchivaris D.P.M. Graswinckel die deze belangrijke charters in maart 1949, sneeuw en ijs trotserend, persoonlijk per Volkswagen naar Nederland bracht.⁶

Een eerste inventarisatie van het hertogelijk archief te Arnhem werd direct na de machtsoverdracht aan Karel V uitgevoerd door de Hollandse ambtenaar Gerard van Rhenoy. Dit deed hij samen met Johan Bell, die bewaarder van de bescheiden was geweest onder de hertogen Karel van Egmond en Willem II. Het bleef bij die eerste inventarisatie totdat Pieter Bondam alle charters ging beschrijven, die door de Rekenkamer werden beheerd. Hij deed dit om ze te kunnen toevoegen aan zijn oorkondenboek, *het Charterboek der Hertogen van Gelderland en Graaven van Zutphen*. Dat verscheen vanaf 1783.⁷ Het werk van Bondam werd voortgezet door Isaac Anne Nijhoff, die de meeste charters opnam in zijn *Gedenkwaardigheden*, uitgegeven in de jaren 1830-1875.⁸

De hertogelijke stukken in Arnhem bleven onder de Rekenkamer berusten totdat Martens van Sevenhoven in de jaren 1915-1925 het archief van de Rekenkamer beschreef en de documenten die hij als hertogelijk archief beschouwde, daarvan afzonderde. De archiefbeschrijvingen van Martens van Sevenhoven zijn bewaard gebleven. Zijn uitgebreide inhoudelijke beschrijvingen in regestvorm overleefden de slag om Arnhem helaas niet. Ook zijn dossiers met aantekeningen, die moesten dienen voor het opbouwen van de inventaris, gingen in de brand van het archiefkantoor verloren.

Na de Tweede Wereldoorlog moest de inventarisatie van het archief van de graven en hertogen van Gelre, graven van Zutphen dan ook zo goed als opnieuw worden opgezet. Regelmatig zagen beschrijvingen van onderdelen van het oude Arnhemse hoofdarchief het licht, gevolgd door de beschrijving van de daarop verworven aanvullingen, waarvan die uit Buren en München de belangrijkste waren. Dit betekende dat een onderzoeker zich tot voor kort nog moest behelpen met een aanzienlijk aantal deelinventarissen. Wel waren sommige bestanden voorzien van

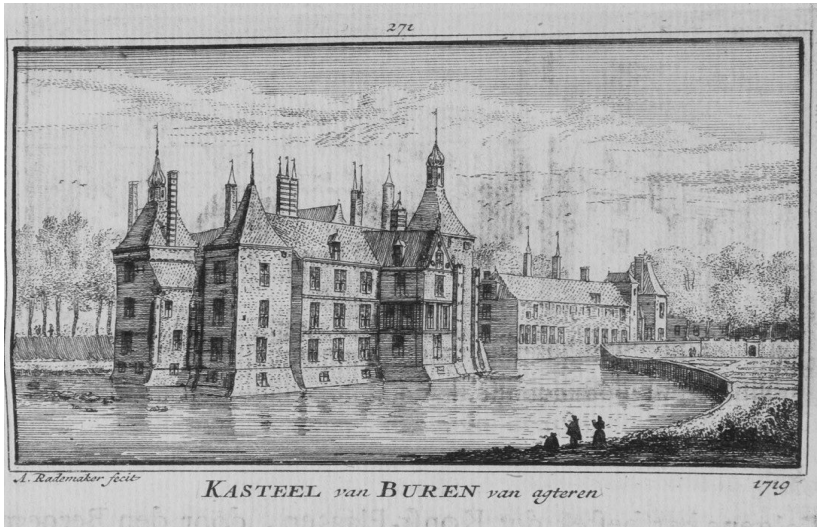

6 P.J. Meij, *Gelderse charters uit München teruggekeerd* (Den Haag 1953).

7 P. Bondam, *Charterboek der Hertogen van Gelderland en Graaven van Zutphen I*. 4 dln. (Utrecht 1783-1809).

8 I.A. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland door onuitgegevene oorkonden opgehelderd en bevestigd*. 6 dln. (Arnhem 1830-1875).

zogeneten ‘nadere toegangen’, die tot op detailniveau bepaalde series archiefstukken ontsloten. Om de onderzoeker de route naar de stukken te vergemakkelijken werd in 1977 een hulpgids uitgegeven. Deze maakte inzichtelijk uit welke bestanden het hertogelijk archief bestond en welke archieftoegangen daarbij behulpzaam konden zijn.⁹ Maar liefst 108 toegangen, bronnenuitgaven en andere hulpmiddelen werden daarin beschreven. Heel begrijpelijk dat onderzoekers vaak alleen Nijhoffs *Gedenkwaardigheden* gebruikten en archiefonderzoek achterwege lieten.

Afbeelding 2: Het kasteel van Buren, lange tijd verblijfplaats van hertogelijke bescheiden (Abraham Rademaker, 1719) Bron: Gelders Archief, 1554 - 1505-XII-12-0012.

Verschillende medewerkers van het Rijksarchief werkten in de loop van de jaren aan het conglomeraat van hertogelijke stukken. Het was tenslotte M. van Driel die de verschillende onderdelen samenbracht in een totaalinventaris. Op basis daarvan kon ondergetekende vanaf 2014 de eindredactie ter hand nemen.

Het hertogelijk archief is niet alleen een rijk archief voor de geschiedenis van Gelderland, maar bevat ook veel onverwacht materiaal. Daaruit een volgt nu kleine greep. Omdat Karel van Egmond de gewesten Friesland en Groningen in handen kreeg, had hij er belang bij zijn recht op die landen ook met documenten te legitimeren. Friese bescheiden werden dan ook verzameld of gekopieerd. Een akte uit 1417, waarbij de Duitse keizer de Friese vrijheid erkent, werd vervolgens eeuwenlang in

9 Meij, *Het archief van de graven en hertogen van Gelre en Zutphen*.

Arnhem bewaard. Deze voor Friesland belangrijke oorkonde is in 1988 in langdurig bruikleen gegeven aan Tresoar in Leeuwarden.¹⁰ Een ander belangrijk Fries document betreft het landrecht van Stellingwerf uit het begin van de veertiende eeuw dat gekend wordt dankzij een afschrift dat in het hertogelijk archief berust.¹¹ Een tweede interessant document is een schrijven uit 1342 van kardinalen in Avignon aan hertog Reinoud II, waarin zij hem vragen om zich te willen inzetten voor een bestand tussen Frankrijk en Engeland.¹² Daaruit blijkt de betekenis van deze hertog voor het Europese toneel. Bijzonder is dat het tot de kardinalen nog niet was doorgedrongen dat Reinoud al in 1339 door de Duitse keizer tot hertog was gemaakt. Hij wordt door deze geestelijken drie jaar later nog altijd als graaf aangeschreven. Een ander bijzonder document betreft het verzoek dat Michesula, hertogin van Barbanië en Kania, barones in Hongarije, aan hertog Karel richtte. Het werpt enig licht op het oprukken van de Turken in het zuidoosten van Europa. Michesula vroeg hertog Karel of hij wilde bijdragen aan het losgeld voor haar man George, haar zes zonen en een dochter die door de Turken gevangen waren genomen.¹³ Het afschrift van dit verzoek heeft geen datum, maar in 1520 verleende paus Leo X een aflat aan iedereen die zou bijdragen aan dit losgeld voor Georgius princeps Berbanie, Rame dux, die sinds 1514 zat opgesloten.¹⁴ Michesula wist de losprijs bijeen te brengen, maar haar man zou al spoedig in Napels overlijden.¹⁵ Zelf ontsnapte zij met een zoon jaren later aan de verdrinkingsdood bij het oversteken van een rivier. Dit naar eigen zeggen door toedoen van Onze Lieve Vrouwe van Montserrat, die zij daarom in 1541 in het Catalaanse Montserrat ging aanbidden.¹⁶ Als laatste wil ik de aandacht vestigen op de correspondentie die van hertogin Mechteld (overleden in 1384) bewaard is gebleven.¹⁷ Het betreft brieven van voornamelijk persoonlijke aard: een aanzienlijk aantal daarvan ontving zij

10 Gelders Archief: 0001-1996.

11 Gelders Archief: 0001-1991 fo. 23-24vo.

12 Gelders Archief: 0001-261.

13 Gelders Archief: 0001-1733 rode nr. 1925. Regest 1733.01-0020.

14 A. Mercati, 'Episodi piratici del sec. XVI da "indulgentiae pro captivis"', *Archivio della Società romana di storia patria* 52 (Rome 1929), 453-470, p. 468.

15 L. von Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter* (Berlijn 1914), 260-261.

16 *Libro de la Historia y Milagros hechos a invocacion de nuestra Senora de Montserrat* (Barcelona 1550) fo. 183vo-184.

17 Zie over deze correspondentie: B. Sternberg, 'Die Briefsammlung der Mechtild von Geldern (um 1320-1384)' in: U. Ludwig en T. Schilp (ed.), *Mittelalter an Rhein und Maas. Beiträge zur Geschichte des Niederrheins. Dieter Geuenich zum 60. Geburtstag*. Studien zur Geschichte und Kultur Nordwesteuropas 8 (Münster 2004) 107-123.

van haar nicht Margaretha van der Mark, echtgenote van de graaf van Nassau, maar er zijn ook enkele van hertogin Johanna van Brabant bij.¹⁸ Ze bieden een mooi inkijkje in het leven van de hertogin.

Het hertogelijk archief heeft de onderzoeker veel te bieden en dat onderzoek kan tegenwoordig dus volledig virtueel ondernomen worden. Voor eventuele vragen staat daarbij de chat van het Gelders Archief ter beschikking, te vinden op de website. U bent van harte welkom!

18 Voor de editie van een aantal brieven zie G. Steinhausen, *Deutsche Privatbriefe des Mittelalters. Erster Band: Fürsten, Magnaten, Edle und Ritter*. Denkmäler der deutschen Kulturgeschichte I (Berlijn 1899).

Uit de Ivoren Toren

Publicaties

In 2022 verscheen bij Routledge *Anne Frank on the Postwar Dutch Stage. Performance, Memory, Affect* waarin **Remco Ensel** de opvoeringsgeschiedenis van de toneelbewerking van het dagboek van Anne Frank in kaart brengt.

In juni van dit jaar presenteerde **Peter Rietbergen** zijn tweede historische roman, getiteld *Het Eenzame Purper*. De roman speelt in de vroege vijfde eeuw, als Europa in chaos verkeert. Hoofdpersoon is Galla Placidia, Rome's laatste regerende keizerin. Het boek, met kaart, stamboom et cetera, is gepubliceerd door Bekking&Blitz.

Jessica den Oudsten publiceerde samen met Ramona Negrón van Universiteit Leiden het boek *De grootste slavenhandelaren van Amsterdam. Over Jochem Matthijs en Coenraad Smitt bij Walburg*. De auteurs vertellen aan de hand van de reis van een van de eerste private slavenschepen, 't Gezegende Suikerriet (1743-1745), het tot nu toe onbekende verhaal van de slaafgemaakte mensen en de bemanningsleden aan boord, de betrokken plantage-eigenaren in Suriname en de werkwijze van Amsterdams grootste slavenhandelaren.

Dit jaar verscheen ook *Agents of the Hidden Imam*, waarin **Ed Hayes** de transformatie van de Imami samenleving in de negende eeuw na Christus in kaart brengt.

Onderzoek en beurzen

Remco Ensel is per 1 september 2022 voor twee jaar parttime aangesteld aan het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies om een project te coördineren naar de twintigste-eeuwse geschiedenis van wetenschapsbeoefening in de schaduw van oorlog en (koloniale) onderdrukking.

Dries Lyna en Nira Wickramasinghe (Universiteit van Leiden) kregen afgelopen Juli het goede nieuws dat hun onderzoeksproject *Forgotten ancestry? Lives after slavery in Dutch and British colonies before 1850* werd goedgekeurd door de NWO. Dit onderzoeksproject verkent de wegen waarlangs generaties van voormalige slaven en hun nakomelingen

geleidelijk hun verleden van slavernij onder Nederlands en Brits keizer-
schap vergaten en lokale onderdanen werden. Dit project is een studie
van de verborgen naweeën van de Nederlandse slavernij in deze gebie-
den in de Indische Oceaan over de generaties heen, waarin processen van
identiteits-, groeps- en gemeenschapsvorming verstrengeld raakten met
vergeten slavenvoerouders onder gelaagd kolonialisme.

Marit Monteiro en Geertje Mak (KNAw/UvA) hebben in de NWO Open
Competitie een subsidie binnengehaald voor het onderzoeksproject *Child
separation: Politics and practices of children's upbringing by faith-based organ-
isations in (post)colonial Indonesia (1808-1984)*. Dit project start in februari
2023 en heeft een looptijd van vier jaar, met een promovendus, twee post-
docs en citizen science projecten in Nederland en Indonesië.

Prijzen

**Jan Kok, Coen van Galen, Thunnis van Oort, Matthias Rosenbaum-
Feldbrügge, Rick Mourits en Björn Quanjier** hebben samen met partners
in Suriname en Curaçao de nationale Open Science Award gewonnen
voor hun project Historische Database Suriname en Curaçao (HDSC). De
jury roemde de manier waarop de HDSC samen met honderden vrijwil-
ligers de slavenregisters en burgerlijke stand van Suriname en Curaçao
openbaar worden gemaakt. De prijs werd op 1 september op het Open
Science Festival uitgereikt door minister Robbert Dijkgraaf.

Op de foto van links naar rechts: Coen van Galen, vrijwilligers Magda Tawjoeram
en Rina Pestana de Gouveia (met de prijs!), minister Robbert Dijkgraaf en op de
achtergrond de Surinaamse collega's Rita Tjien Fooh en Maurits Hassankhan.
Foto: Pim Rusch

Auteursinformatie

Artikelen

Mocassins en klompen, Nederlanders, Knickerbockers en Native Americans in Kansas en Nebraska, 1829-1942

Pieter Hovens (1951) is emeritus conservator Indiaans Noord Amerika in het Nationaal Museum voor Wereldculturen, gevestigd in Leiden, Amsterdam en Rotterdam.

Opkomst en neergang van de Nijmeegse hulpbank

Christiaan van Bochove (1980) is universitair hoofddocent bij het Departement Geschiedenis en Kunstgeschiedenis van Universiteit Utrecht. Hij studeerde in 2003 bij diezelfde universiteit af in studierichting Vroegmoderne Geschiedenis.

Amaury de Vicq (1987) is een postdoc aan de Universiteit van Groningen en de Paris School of Economics. In 2012 studeerde hij af aan de London School of Economics in Politieke Economie. Hiervoor behaalde hij een master in Toegepaste Economie en Geschiedenis aan de KU Leuven.

Het everzwijn in de middeleeuwen, Een biografie van een vechter

Sander Govaerts was universitair docent middeleeuwse geschiedenis aan de Radboud Universiteit van 1 januari tot 31 augustus 2019. Hij werkt nu aan de Universiteit Gent als postdoctoraal onderzoeker voor het FWO.

Vaste Rubrieken

Boeken top vijf

Daniëlle Slootjes (1975) is hoogleraar Oude Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Ze behaalde haar doctoraal Griekse en Latijnse Taal en Cultuur in 1998 aan de Rijksuniversiteit Groningen. In 2000 behaalde ze haar master Ancient History aan The University of North Carolina at Chapel Hill (USA), waar ze in 2002 ook haar PhD Ancient History behaalde.

Uit het Archief

Dr. Fred van Kan (1957) is algemeen directeur van het Gelders Archief. Hij is afgestudeerd en gepromoveerd aan de Rijksuniversiteit Leiden.